

Eesti Kunstiakadeemia
Kunstikultuuri teaduskond
Muinsuskaitse ja konserveerimise osakond

Kaisa Lensen

**Pastoraadihoonete ajalugu, seisukord ja väärtustamine.
Ettepanek Muhu pastoraadi kasutuselevõtuks ja interjööride
restaureerimiseks**

Magistritöö

Juhendajad : prof. Anneli Randla PhD
prof. Tüüne-Kristin Vaikla PhD

Tallinn 2019

Resüme

Kirikumõisad on olnud pikki aastasadu eestimaalaste elu keskpunktiks, hoolimata nende positsioonist või rahvuslikust kuuluvusest. Enamasti vahetult kiriku kõrval seisnud kirikumõisa peahoone ehk pastoraat on läbi ajaloo olnud üheks oluliseks kogukonna keskuseks.

Käesolev töö annab ülevaate kirikumõisate tekkeloost ning kujunemisest Eestis. Töös käsitletakse kihelkondliku jaotuse järgi tekkinud 106 kirikumõisa pastoraadihoonet ning antakse ülevaade nende säilivusest ning seisukorrast. Kirjeldatakse pastoraatide saatust pärast 1919. aasta maareformi, millega võeti neilt suurmaavalduste õigused ning hoonetele saatuslikuks saanud sündmuseid peale 1940. aastat, mil usuvastase poliitika tõttu kadus pastoraat institutsioonina eestimaalaste elust. Nüüd tuli nendele hoonetele leida teisi funktsioone, seda enamasti kas kooli, vallakeskuse, haigla või korterelamuna. Töös kirjeldatakse pastoraatide kasutamist ja väärtustamist läbi nõukogude aja ning antakse ülevaade nende olukorrast Eesti Vabariigi loomiseni 1991, mil enamik pastoraadi peahooneid tagastati õigusjärgsetele omanikele, Eesti Evangeelse Luteri Kiriku kogudustele.

Eraldi peatükina tehakse kokkuvõtte pastoraadihoonete olukorrast viimasel kahel aastakümnel ning analüüsitakse võimalusi hooneid tänapäeval paremini säilitada ja kasutada. Antakse ülevaade mälestisena kaitse all olevates hoonetes toimunud töödest ning projektidest. Töö raames on läbi viidud ka ankeetküsitlus omanike seas, mis annab ülevaate pastoraatide rakendamisest ja murekohtadest. Läbilõikena tuuakse välja kuue erineva pastoraadi lugu, mis annab lühikese ülevaate hoonete käekäigust viimastel kümnenditel.

Töö lisana on koostatud pastoraadihoonete ülevaatlik tabel, mis annab ülevaate meieni säilinud hoonete seisukorrast, kasutamisest ja lühidalt ka ajaloost. Osana magistriltööst on autor lahendanud ka praktilise projekti – Muhu pastoraadi sisekujunduse ideekavandi, pakkudes välja ühe võimaluse hoone siseruumide restaureerimiseks.

Kirikumõisa komplekside pastoraadihooneid on Eestis osaliselt või terviklikult säilinud 75 ning hävinud on 31 hoonet. Enamasti on pastoraadi peahoone omanik tänapäeval kogudus, kuid osa hooneid on ka valla või eraisiku valduses. Kahjuks teadvustame veel vähe pastoraadihoonete olulisust ning vahendid nende vanade ja habraste majade korrastamiseks napib. Töö eesmärgiks on seetõttu mitte pakkuda valmis lahendusi, vaid algatada arutelu, kuidas saaksime ühiselt vanu pastoraadihooneid väärtustada ning seeläbi neid kaitsta ning säilitada.

Pastoraat, kirikumõis, kihelkond, restaureerimine, arhitektuurimälestis.

Sisukord

Sissejuhatus	5
1. Kihelkondliku haldusjaotuse tekkimine ja reformatsioon Eestis	9
1.1 Ristiusu levik	9
1.2 Luterlus Eestis ja esimesed kirikuõpetajad	10
2. Kirikumõisate rajamine ja hoonekomplekside kujunemine	12
2.1 Maavalodus, krundid ja esimesed kirikumõisad	12
2.2 Pastoraadid Rootsi ajal, vanabalti ehitustraditsioon	13
2.3 Hoonekomplekside kujunemine tsaarivõimu ajal alates 1710 – Katariina II, usuvabadus ja sakslaste kutsumine	15
3. Pastoraatide arhitektuurist ja eluolust kirikumõisas	17
3.1 Ehitus pärast Põhjasõda	17
3.2 Valgustusajastu Eestis ja selle mõjud kirikuelule	18
3.3 Arhitektuur 18. sajandi lõpul	19
3.4 Maapastoraadi eluviisist	20
3.5 Klassitsismi mõjud kiriklates	21
3.6 Eluolu pastoraadis 19. sajandi teisel poolel	24
3.7 Neostiilid ja historitsismi mõju	26
3.8 Interjäär	27
3.9 Hoonete juurdeehitused ja täiendused	28
3.10 Venestamine	29
3.11 Revolutsioon 1905	29
4. Pastoraatide olukord Eesti Vabariigi ajal 1918–1939, maareformid ja eestlastest kirikuõpetajate roll	32
4.1 Maareform	32
4.2 Kihelkondade saatus ja Eesti Luterlik kirik	33
4.3 Saksa õpetajate lahkumine	34
5. Hoonete riigistamine ja selle tagajärjed 1940–1990, tagastamine kogudustele	36
5.1 Religioonivastane poliitika ja selle mõju kiriku- ja pastoraadihoonetele	36
5.2 Mõisahoonete väärtustamine ja inventeerimine nõukogude perioodil	37
5.3 Kirikukompleksi hoonete tagastamine ja kaitse 1990. aastatel	39

6. Hoonete kaardistus ja ülevaade seisukorrast.....	41
6.1 Pastoraadihoonete säilivus ja kaardistus 2018–2019	41
6.2 Pastoraadihoonete kasutamine ja hetkeolukord	42
6.3 Pastoraatide peahoonetes teostatud projektid ja uuringud	44
6.4 Kogudusehoonete toetused ja rahastus	47
6.5 Pastoraadikomplekside tulevikuperspektiiv – hoonete säilimise ja säilitamise võimalused	49
7. Valitud näidete analüüs – põnevamad restaureerimis- ja kohandamislood	51
7.1 Kuusalu pastoraat	51
7.2 Viru-Nigula pastoraat	53
7.3 Pärnu-Eliisabeti pastoraat	55
7.4 Kursi pastoraat	57
7.5 Kaarma pastoraat	60
7.6 Muhu pastoraat	63
Kokkuvõte	68
Summary	70
Kasutatud kirjandus ja allikad	73
Illustratsioonide nimekiri	80

LISAD

- Lisa 1** Pastoraatide kaart ja tabel
- Lisa 2** Ettepanek Muhu pastoraadi peahoone kasutuselevõtuks ja interjööride restaureerimiseks – eskiisprojekt (esitatakse eraldi trükisena)

Sissejuhatus

Pikki sajandeid oli Eesti jagatud 106 kihelkonnaks, mille keskuseks oli kirik koos kirikumõisa kompleksiga. Kirikumõisa peahoone ehk pastoraat oli koduks kirikuõpetajale koos pere ja teenijaskonnaga, olles ka oluliseks keskuseks nii mõisnikele kui talurahvale. Käesolev töö annab ülevaate kirikumõisate tekkeloost ning kujunemisest Eestis, samuti nende hääbumise põhjustest ning hoonete hetkeolukorrast. Uurimustöö eesmärgiks on juhtida tähelepanu neile väärtuslikele ja ohustatud hoonetele, mille olemasolu ei oska tihti ka kohalik elanik hinnata ning mille ajaloost ning rollist teame kahetsusväärset vähe.

Pastoraatide ajalugu ja kaardistus

Töös antakse lühike ajalooline ülevaade kirikumõisa hoonete rajamisest ja hoonekomplekside kujunemisest, samuti kajastades pastorite rolli kogukonna kujundaja ja mõjutajana läbi mitmete sajandite. Oluliselt muutus kirikumõisate olukord aastal 1918 Eesti Vabariigi sünnile järgnenud maareformiga, mis ei jätnud puudutamata ka pastorite peresid ning millega võeti kirikumõisatelt suurmaavalduse õigused. Lõplikult tuli oma kodudest sakslastest kirikuõpetajatel lahkuda aastal 1939 ning ka eestlastest ametikaaslastel ei olnud kerge saatus. Lõplikult määras pastoraatide saatuse II maailmasõda, mille ühe tulemusena sai Eestist Nõukogude Liidu osa. Kirikuvastase poliitika tõttu lahkusid paljud kirikuõpetajad Eestist ja pastoraadihooned riigistati. Pastoraatide ajastu ja nende roll kogukonna keskusena oli saanud läbi. Nüüdsest Nõukogude Liidu territooriumile jäänud hooned ei saanud uuelts võimult heakskiitu ega halastust ja neid säilitati vaid praktiliste vajaduste rahuldamiseks – avaratesse hoonetesse rajati koolid, vallakeskused, haiglad või jagati need välja korteritena. Elavam huvi mõisahoonete, sealhulgas ka pastoraatide vastu, tekkis 1970. aastatel ning siis jäädvustati/kaardistati enamus hooned. Uus etapp pastoraatide ajaloos algas Eesti Vabariigi taassünniga 1991, misjärel hooned otsustati omandireformi käigus tagastada Eesti Evangeelse Luteri Kiriku kogudustele. Algas suur pastoraatide korrastamine, mis eeskätt toetus kogukonnale, sõpruskogudustele välismaal ja paljuski kirikuõpetaja perele endale. Aastatel 1998–1999 võeti 41 pastoraadi peahoone riikliku mälestisena kaitse alla (osa olid olnud mälestised ka varem), mis tähendas senisest põhjalikumaid uuringuid ja dokumentatsiooni tööde läbiviimisel ning rangemaid nõudeid tööde teostajatele. Alates tagastamisest kogudustele on koostatud pastoraadihoonetele hulk projekte, ettepanke, eritingimusi, kuid teostunud on neist täies mahus vaid vähesed. Seetõttu seisavad paljud hooned veel uut rolli oodates ja teostatud tööd on enamasti vaid hädapärased. Väikekoguduste väga nappides tingimustes ei ole enamaks võimalust. Samuti on mitmed 1990. aastate algul suurelt algatatud ettevõtmised jäänud

seisma või tänaseks amortiseerunud. Käesolevas töös analüüsitakse hulga näidete varal selle põhjuseid.

Uurimuses selgitatakse, millised on varasemate pastoraatide tänapäevased kasutusviisid, milliseid projekte ja uuringuid neis viimasel 20 aastal on teostatud, ning millised on nende tulemused. Seeläbi püüab autor jõuda kokkuvõtete ja ettepanekuteni hoonete paremaks kasutamiseks ja säilitamiseks. Uurimistöö lisana on esitatud kokkuvõtlik tabel Eesti kirikumõisa peahoonetest, kus on lühidalt kirjeldatud tänaseni säilinud hoonete ajalugu ja näidatud nende kasutus.

Muhu pastoraadi projekt

Käesolev magistritöö pakub välja ühe võimaliku lahenduse tühjana seisvate hoonete kasutuselevõtuks ja restaureerimiseks Muhu pastoraadi sisekujundusprojekti näol. Teema valiku tingis vajadus lahendada Muhu pastoraadihoone restaureerimiskontseptsioon ja sisearhitektuurne lahendus. Muhu pastoraadi omanikuks on EELK Muhu Katariina kogudus ja osa hoonest on antud kasutada MTÜ Muhu Pärandikoolile õppe- ja tööruumide tarbeks, kes on 2018. aastal alustanud siseruumide korrastamise ja remondiga. Pärandikooli ruumid on kavas korrastada 2019. aasta lõpuks. Koguduse osa hoonest seisab hetkel konserveerituna ja ootab konkreetseid ettepanekuid ruumide taastamiseks, mis võimalusel ellu viiakse. Töö tulemusel valmib pastoraadi sisekujunduse projekt eskiisprojekti mahus. Kavas ei ole uue kujunduse puhul toetuda vaid ajaloolistele allikatele, vaid leida tasakaal kaasaegsete lahenduste ja vanade (hoones olemasolevate) materjalide vahel. Ruumide funktsioonide ja kasutuse puhul püütakse leida vanasse majja sobiv logistika, mis on hoone ajalugu respektiiv, kuid siiski tänapäevaseid vajadusi ja soove arvestav. Töö mahtu ei kuulu Muhu pastoraadihoone ajalooline uurimus, sest põhjalik ülevaade sellest on antud varasemates viimasel kümnendil koostatud eritingimustes ja projektides.

Uurimistöö piirid

Uurimustöö sisu on piiritletud Eesti kihelkondade haldusjaotusega, mis pea muutumatult püsis alates 16. sajandist kuni Eesti Vabariigi sünnini 1918, mil igas kihelkonnas asus üks kirikumõis. Töös käsitletud pastoraadid on rajatud luteriusu (enamasti küll saksa, kuid vahel ka rootsi, soome või eesti rahvusest) õpetajale ning nende ajalooline ülevaade algabki 16. sajandiga, mis oli enamiku kirikumõisate rajamise ajaks. Töös ei käsitleta pärast 1919 püstitatud (Eesti Evangeelse Luteriusu Kiriku) ega teiste usuliikumiste hooneid.

Töö keskendub pastoraadile kui kompleksi peahoonele, kõrvalhoonete rolli kirjeldatakse vaid põgusalt. Töö ei sisalda seega ka tervete hoonekomplekside, aedade ja parkide kirjeldust ega

kõrvalhoonete säilivuse tabelit. Töös ei püüta hooneid kirjeldada stiilikriitliselt – hoonetüübilt on enamuse Eesti pastoraate oma vormilt ning materjalikasutuses väga ühetaolised ja nende plaanilahenduse kujunemist (laienemist) sajandite vältel põhjustasid vaid praktilised kaalutlused, nagu teenijaskonna hulk ning mugavusnormide lisandumine. Kaasaja esindusnormidega kaasas käia ei ole kunagi olnud kirikumõisa eesmärk. Üldise ilminguna võib ehk nimetada ühele ja samale kohale pidevalt uute pastoraadihoonete ehitamise, mille põhjuseid on töös ka käsitletud.

Töös ei ole kirjeldatud luterliku kiriku võitlust teiste usuliikumistega Eestis, ning märgitud teisi pühapaikasid, mis pastoraadiga läbi sajandite konkureerisid. See ei mahu antud töö raamistusse ning puudutab ehk vähe pastoraadihoonete kujunemist.

Varasemad käsitlused ja töö metoodika

Viimastel aastakümnetel on ilmunud palju mõisateemalist kirjandust. Pea kõik raamatud keskenduvad siiski rüütlimõisatele ja vaid üksikutes väljaannetes on mainitud ka pastoraate.

Varasemalt on pastoraatide rolli ühiskonnas ja Eesti pastoraadihoonete kujunemist sajandite lõikes käsitlenud Katrin Kurik oma bakalaureusetöös aastal 1999 (EKA Kunstiteaduste Instituut, juh. Anneli Randla PhD, Juhan Maiste PhD).

Suurepäraseks allikmaterjaliks kirikuõpetajate rolli kujunemisest Eesti ühiskonnas on Cord Aschenbrenneri teos „Pastoraat. Ühe baltisaksa suguvõsa lugu.“ (Tallinn: Argo, 2017).

Raamat „Eesti mõisad“ (toim T. Rosenberg, T. Oja, S. Vahtre. Tallinn: Olion, 1994) käsitleb Eesti mõisaarhitektuuri kujunemise lühikest ajalugu ning ära on toodud ka kirikumõisad eraldi peatükina. Mõiste arhitektuuri ja ajaloo osas on asendamatuks allikaks samuti Juhan Maiste „Eestimaa mõisad.“ (Tallinn: Kunst, 1996) ja Ants Heina „Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini.“ (Tallinn: Hattorpe, 2003).

Valitud pastoraadihoonete lühikesed ajaloolised kirjeldused osalt koos hoonete plaaniskeemidega on ära toodud leksikonis Eesti Arhitektuur 1–4 (Tallinn: Valgus, 1993-1999).

Ristiusu jõudmisest Eestisse ja luterluse levikust annavad hea ülevaate teosed „Eesti kiriku- ja religioonilugu“ (toim Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2018) ning „Eesti ajalugu II“ (toim Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, 2012).

Tsaariaegsest kirikuelust teeb kokkuvõtte Andres Andresen oma doktoritöös „Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal 1710–1832“ (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004) ning Eesti Evangeelse Luteriusu Kiriku asutamisest annab ülevaate Konrad Veem teoses „Eesti vaba rahvakirik: dokumentatsioon ja leksikon“ (Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat, 1988).

Kirikuelu ja kirikuõpetaja rolli muutumist ning tema seoseid talurahva ning mõisnikkonnaga on põhjalikult kirjeldatud 3-köitelises teoses „Eesti rahva ajalugu“ (toim J.Libbe jt. Tartu: Loodus, 1934) ning järgnenud väljaandes „Eesti iseseisvuse sünd“ (Tartu: E. Laaman, 1937).

Heaks allikaks kirikumõisate eluolu kirjeldamisel on mitmed ilmunud kihelkonnakroonikad (Tori, Jõelähtme, Kuusalu) ning mälestused (Jaan Lattik, Emil Anders, Traugott Hahn jne).

Pastoraadihoonete ülevaatliku tabeli koostamisel olid suureks abiks Valdo Prausti koostatud maakondade kokkuvõtlikud mõisaraamatud.

Abiks uurimustöö teema püstitamisel on olnud ka naaberriikides ilmunud pastoraatide kujunemislugu kajastav kirjandus (Janis Zilgravis, Anu Soikkeli jt.)

Arhiivimaterjalidest annavad põhjalikuma ülevaate pastoraadihoonete kasutamisest ja seisukorrast 1970.–80. aastatel koostatud mõisate inventeerimise dokumendid, milles teiste seas on ära märgitud ka kirikumõisad. Samal ajal on koostatud ka mitmete pastoraatide ajaloolisi õiendeid, mis käsitlevad põhjalikult valitud hoonete ehituslugu.

Ülevaatlikuks allikaks mälestisena kaitse all olevate kirikumõisa peahoonete osas on kultuurimälestiste riiklik register (www.register.muinas.ee), mis sisaldab rohkelt fotomaterjali ja enamasti ka hoonete lühikesi ajaloolisi kirjeldusi.

Pildimaterjali hankimisel on olnud suureks abiks veebileht Ajapaik (www.ajapaik.ee), mis koondab erinevates arhiivides leiduvat fotomaterjali ning Eesti muuseumide veebivärv (www.muis.ee). Vanemate kirikumõisa kaartide kogu on kättesaadav Rahvusarhiivi digitaalkogus (www.ra.ee/kaardid).

Kihelkondliku haldusjaotuse tekkimise ajaloo ja kirikumõisate nimistute koostamisel on olnud asendamatuks allikaks Eesti Mõisaportaali (www.mois.ee/kihel).

Lisaks mitmesugustele allikatele ja mahukale kirjavahetustele pastoraatide omanikega on autor koostanud veebipõhise küsitluse, mille abil selgitati välja 25 koguduse omandis oleva pastoraadi kasutus ja hoonete murekohad. Tänu kümnekonna pastoraadi külastusele on vestluses koguduse õpetaja või hoone haldajaga tekkinud autoril hea ülevaade sellest, milliste muredega peavad pastoraatide omanikud igapäevaselt toime tulema, kui lõppematu töö on pastoraatide korrastamine ja restaureerimine ning kahjuks kui vähe on tuge ning mõistmist selleks oodata väljastpoolt.

1. Kihelkondliku haldusjaotuse tekkimine ja reformatsioon Eestis

1.1 Ristiusu levik

Ristusulaine oli eestlasteni jõudnud juba muinasaja lõpul, seda nii idast kui läänest. Kuid esimene põgus kokkupuude ei avaldanud tuntavat mõju. 13. sajandil toimus ristiusustamine seoses sakslaste ja skandinaavlaste tungiga itta.¹ Uus usk tähendas nii ristimise vastuvõtmist, kuid ka uute võimu- ja haldussuhete kehtestamist, mis reguleeriti alistanud piirkonna ja uute maaisandate vaheliste lepingutega.²

Liivimaa orduriik oli Saksa ordu kõige põhjapoolsem valdus. Sel ajal saabusid siia ka käsitöölised, kaupmehed, ametnikud jne. Tallinn kogus jõukust põhiliselt Liivimaalt eksporditava viljaga, mis rändas siitkaudu Lääne-Euroopasse.³

Tähtsamate kiriklike keskustena rajati esmalt piiskopkonnad – need olid ühtlasi ilmaliku võimuga varustatud maaisandad, kes valitsesid oma valduseid ise (Tartu, Saare-Lääne) või andsid oma piiskopkonna maa kasutada lääni alusel ordule (Liivimaa). Kiriklike keskustena kerkisid suurematesse linnadesse toomkirikud. Piiskopkonnad jaguneid kihelkondadesse, mille keskusteks said kihelkonnakirikud. Kihelkonna eesotsas seisis kirikuhärra ehk preester. Kihelkondade jaotuse aluseks olid vanad eesti kihelkonnad (*kiligundae*), kuigi nende piirid ei jäänud alati samaks, nii mõnigi varasem *kilgunda* on jaotatud mitmeks osaks. 13. sajandil on igas piiskopkonnas mainitud umbes seitset kihelkonda. Üksteisest kaugel seisvate kihelkonnakirikute teedele tekkis kabeleid, mis hiljem omakorda kihelkonna moodustanud. Nii tekkis juba katoliku ajal Eestis võrdlemisi suur hulk kihelkondi. Kirikuid pidas üleval nende käsutusse antud maa, kuid ka mitmesugused maksud ja annetused.⁴

Kirikud olid Eestis ühed esimesed võimsad kiviehitised, mis pidid näitama Jumala vägevust ja nendega kaasas käival pidulikkusel ja miljööol pidi olema lihtsale inimesele suur mõju. Nii maal kui linnas sai kirikukogudustest pikkadeks sajanditeks oluline inimesi ühendav side. Kirik oli igas mõttes kogukonna keskus, peale jumalateenistuste toimus kiriku ümbruses ka muu suhtlus. Kiriklikud talitused ja tõekspidamised muutusid peagi osaks rahva igapäevaelust mitmeks järgneva sajandiks.⁵

---

¹ Eesti rahva ajalugu. Toim Juhan Libe jt. Köited 1-3. Tartu: Loodus, 1933, lk 530–537.

² Eesti ajalugu II. Toim Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, 2012, lk 76.

³ Cord Aschenbrenner, Pastoraat: ühe baltisaksa suguvõsa lugu. Tallinn: Argo, 2017, lk 40–43.

⁴ Eesti rahva ajalugu, lk 530–537.

⁵ Eesti kiriku- ja religioonilugu. Toim Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018, lk 87–88.

1.2 Luterlus Eestis ja esimesed kirikuõpetajad

Esimesed usupuhastuse liikumise märgid ilmnisid Vana-Liivimaal juba 16. sajandi alguses ning see pani aluse luterluse traditsioonile Eestis. Esimesteks evangeeliumi jutlustajateks olid kaplanid ja nooremad vaimulikud, kelle ülesandeks oli katoliku kirikus jutluse pidamine. Liikumine oli 1530. aastatel linnades juba tugevalt kanda kinnitanud, katoliiklusele kindlaks jäid algselt vaid toomkirikud ja kloostrid, kuid Volmari maapäeval aastal 1554 otsustati lõplikult Liivimaal usuvabadust tunnistada.⁶

Kuigi Tallinn, Tartu ja Riia võtsid vastu uue, magistraadile alluva kirikukorra juba aastal 1533, siis maapiirkondades püsis piiskoppide ja Liivimaa ordumeistri võim kuni Vana-Liivimaa lõpuni ning luterliku kirikuorganisatsiooni tekkimine ei olnud mõeldav. Selle ülesehitamine algas alles Rootsi ajal, kuid ka siis oli sel teel palju takistusi, nii sõdade kui aadli vastuseisu näol.⁷

Eestimaa kubermangu rajamisega ja Rootsi kuningas Erik XIV võimule tõustes (1561) jäi uute seadustega siinsele aadlist maaomanikule oma valduste üle väga palju sõnaõigust ning kirikuelu korraldamine ja õpetajate ametisse määramine oli samuti tema juhtimise all.⁸ Esimesed luterlastest kirikuõpetajad jõudsidki siia Rootsi aja esimestel kümnenditel.⁹ Välismaalt (Saksamaalt, Rootsist, Soomest) tulid siia noored ülikooli lõpetanud tihti koduõpetaja ameti tõttu. Siia jäädes õppisid nad mõne aastaga ära ka eesti keele. Teenides ära kirikupatroonist mõisniku heakskiidu, ei olnud enam mingeid takistusi asuda pastori ametikohale. Suur osa kirikuõpetajaid kasvas aga ka kohaliku baltisaksa elanikkonna seast.¹⁰

Mitmed katsed sisse seada Rootsis end hästi õigustavat kümnismaksu tõrjuti aadelkonna vastuseisu tõttu tagasi, kuna suur osa endiste piiskopimõisate maadest ja maksudest oli seni läinud aadli kätte.¹¹

Veelgi keerulisem oli olukord Liivimaal, kus nüüdses Poola provintsis (al 1582) oli valitseja kuningas Stephan Bathory eesmärgiks taastada katoliiklus. 1582. a konstitutsiooniga tegi ta lõpu luteri usu ainuvalitsemisele ning vastureformatsiooni keskuseks sai Tartu.¹² Maapiirkondades olid inimesed uuele usule ka vastuvõtlikumad – oli seal ju kaua kõrvuti

---

⁶ Eesti rahva ajalugu, lk 605–617.

⁷ Andres Andresen, Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal 1710–1832. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk 65–66.

⁸ Eesti rahva ajalugu, lk 734–739.

⁹ A. Andresen, Kirikukorraldus ja -valitsemine..., lk 70–72.

¹⁰ Eesti rahva ajalugu, lk 1405–1414.

¹¹ Samas, lk 895.

¹² Samas, lk 777–798.

eksisteerinud segu vanast rahvausust, katoliku usutunnistusest ning luterluse elementidest.¹³ Linnades aga olid tugevamalt juurdunud luteriusu traditsioonid. Lõplikult ei suutnud katoliiklus kanda kinnitada, sellele pani lõplikult piiri Rootsi valitsusaeg Liivimaal (al 1625).¹⁴

Nii olid kirikumõisad 1630. aastateks pea täiesti laostunud. Liivimaal, kust hiljuti oli lahkunud katoliku vaimulikud, olid sõjad hävitanud paljud kirikud ning luteri pastoreid leidis veel ainult linnades.¹⁵ 1630. aastail oli maakirikuid loendatud vaid 40. Puudusid koolid õpetajate ettevalmistamiseks, sageli olid nad tulnud Saksamaalt või Soomest ega osanud rahvakeelt. Ka kiriklik hoolekanne oli kaotanud oma jalgealuse – maapiirkondades puudusid hospitalid ja koolid. Suuri muudatusi kirikuelus ning rahva heaolu eest seisjana viis sisse siia 1640. aastail Rootsist saabunud piiskop Joachim Jhering, kelle teeneks võib pidada rahva haridusele aluse panemist kõstri ametikohtade sisseseadjana.¹⁶ Konsistoriumi asutamine seadis siinse kirikuelu korrektselt raamidesse ning vähendas aadli sõnaõigust kirikut puudutavate otsuste üle. Jheringi valitsusega ehk 1640. aastaid võibki seetõttu pidada Eestimaal luterliku territoriaalkiriku algusajaks.¹⁷

Karl XI valitsusajal, 1686. aasta Rootsi kirikuseaduse järgselt oli 53 protsenti pastoraate mõisate reduktsiooni järgi kroonikihelkondadeks (*Regalparren*) muutunud¹⁸ ja mõisnike patronaadiõigus nendes kogudustes lõppenud, seega ei omanud aadel enam mingit kontrolli kiriku üle. Kuningas võis nüüd ametisse nimetada omale sobivad õpetajad ning tihti kutsuti need kohale Rootsist. Hea tasemega õpetajate hulk suurenes nüüd eelkõige tänu Tartu Ülikooli asutamisele aastal 1632. Võib öelda, et Rootsi aja kirik on aluse pannud rahvakoolile ja eestikeelsele vaimulikule kirjandusele. Rõhku pandi ka trükikirjanduse ja lugemisoskuse levimisele, mis aitas kaasa usu levikule. Kuninga püüdlused täitusid aga ainult osaliselt, sest peatselt saabuva Põhjasõja ja nälja aeg takistas arengut.¹⁹

---

¹³ Eesti kiriku- ja religioonilugu, lk 118.

¹⁴ Eesti rahva ajalugu, lk 777–798.

¹⁵ Samas, lk 895.

¹⁶ Samas, lk 1102–1111.

¹⁷ A. Andresen, Kirikukorraldus ja –valitsemine..., lk 70–72.

¹⁸ Samas, lk 72.

¹⁹ Eesti rahva ajalugu, lk 1115–1120.

2. Kirikumõisate rajamine ja hoonekomplekside kujunemine

2.1 Maavaldus, krundid ja esimesed kirikumõisad

Kuigi eesti mõisaarhitektuuri varasemad kihistused on pärit keskajast, siis kirikuelu tingis vaimulikele mõisast veel oluliselt erinevad elutingimused. Ordu algatatud suuremate linnuste püstitamiseega samaaegselt algas maa jagamine kloostritele, preestritele ja vasallidele, mis tõi kaasa mõisate asutamise ja maade läänistamise. See ei tähendanud aga kõigis piirkondades veel kohe mõisaelamute rajamist, tihti kerkisid esimesena hoopis veskid, kus kümnisena saadud vili jahvatati. Ajapikku hakkas aga järjest rohkem feodaale elama asuma maale.²⁰

Kirikumõisaks saame nimetada väikemõisat, mis paiknes kihelkonnakirikule kuuluval maal. See oli elukohaks pastorile, tema perele ja teenijaskonnale kogu ametiaja vältel, ning samuti tagas sissetuleku. Kirikumõisate maa jagunes juriidiliselt mõisa- ja talumaaks, kuid oli ka mõisaid, millel talumaa puudus, sel juhul tuli mõisamaad harida kas kihelkonnamõisate sulaste või palgalise tööjõuga. Kirikumõisate suurus erines oluliselt maakonniti, küündides kohati rüütlimõisa suuruseks valduseks (nt Kihelkonna, kus 1100 tiinu²¹ mõisamaad ning samapalju alumaad), kuid samas esines ka väiksema talukoha suuruseid majapidamisi (Märjamaa 28 tiinu või Lüganuse 40 tiinu).²²

Pastoraadi maa oli maksuvaba. Kirikumõisad, nii nagu rüütlimõisad, olid avalikest koormistest vabastatud. Kirikumõisatel oli keelatud viinapõletamine ja kõrtsipidamine, kuid lubatud oli pidada veskit ja müüa vilja. Kuigi pastoraatide sissetulekud jäid suurte aadlimõisate omadele alla, kindlustasid need siiski pastoripere äraelamise. Elatise said kirikuõpetajad lisaks pastoraadi tuludele ka kirikumaksudest ja kiriklike talituste eest (ristimised, laulatused, matused). Eesti alal oli keskseks kirikumaksuks loonusandam, mida tasusid pastorile kõik kihelkonna mõisad ja talud. Kirikumõisa hooneid ei ehitanud pastor, kes oli nende kasutaja ainult oma ametisoleku ajal, vaid kihelkond. Seejuures andsid mõisad vajaliku materjali, talupojad aga tegid töö. Baltimaade pastorid olid märgatavalt paremal järjel kui nende ametivennad Saksamaal. Igas kihelkonnas oli oma maakirik ning igal kirikul mõisnikust kirikupatsoon. Patronaadiõigus kuulus tavaliselt mõisale, kelle maale oli kirik algselt ehitatud.

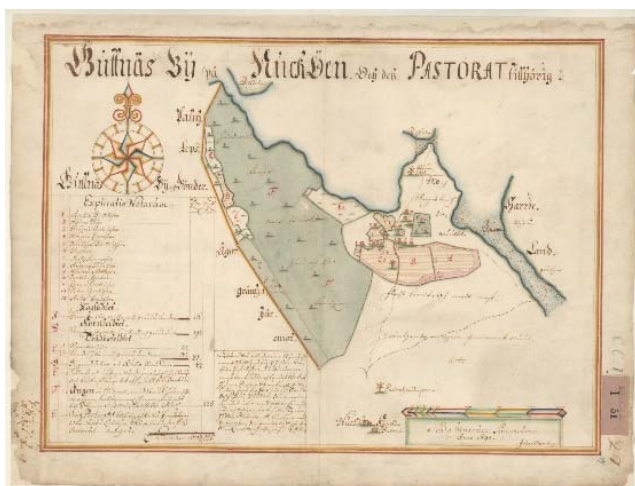
²⁰ Juhan Maiste, Eestimaa mõisad. Tallinn: Kunst, 1996, lk 18.

²¹ Tiin ehk tessatin on vana pindalaühik, mis võrdub 1,0925 hektariga.

²² Eesti mõisad. Toim Tiit Rosenberg, Tiiu Oja, Sulev Vahtrre. Tallinn: Olion, 1994, lk 21.

See tähendas austavat kohustust kiriku eest hoolitseda, kuid andis mõisnikule sageli otsustava sõnaõiguse pastori ametisse määramisel.²³

Varasemast kirikumõisa hoonekompleksidest teame vähe, kuna kaardimaterjal on hoonete osas illustratiivne, näidates ära vaid majade paiknemise maavalduste suhtes (ill 1, 2). Täpsemalt näitavad abihoonete hulka ja paikemist alles 19. sajandi kaardid.

1. Noarootsi pastoraadi valdused 1690.

2. Jõelähtme pastoraat 1692.

2.2 Pastoraadid Rootsi ajal, vanabalti ehitustraditsioon

1620. aastatel, kui kogu Eesti ala läks Rootsi valitsemise alla, ei olnud kuningal muid võimalusi oma vasallidele tasumiseks kui uute provintside läänistamise kaudu, juba 1630. aastateks oli ligi pool maad läinud Rootsi kõrngaadli kätte. Maja koos kõrvalhoonetega ei moodustanud toona veel korrapärast ansamblit, oluliseks peeti vaid, et puhasõu (*mangården*) ja karjaõu (*ladugården*) oleks üksteisest eraldatud.²⁴ Hoonete rajamisel on näha pigem Kesk- ja Põhja-Euroopa taluarhitektuuri mõjusid ja esinduslikkusest enam pöörati tähelepanu eelkõige praktilistele vajadustele – koos peahoonega pidi ehitama aidad, tallid, laudad, veskid, rehed – kõik, mis vajalik põllumajanduslikuks tootmiseks. Mõisaansambel oli tavaliselt ümbritsetud vitstest või lattidest taraga, selle keskosas paiknes härrastemaja.²⁵

Varasemad mõisad ei olnud seisuse näitajad, vaid välimuselt tavalised talumajad. Arvatavasti jõudis meile ehitusalane mõju peamiselt Rootsist. Esimestel sajanditel oli mõis valdavalt puitehitis, ning püsis sellisena kuni Põhjasõjani. Kogu see pikk periood ei ole hinnatav

²³ Oliver Pagel, Viru-Nigula pastorid olid jõukal järjel. – Eesti Kirik 27.06.2007, <http://www.eestikirik.ee/27-06-kodulugu-viru-nigula-pastorid-olid-joukal-jarjel/> (vaadatud 21.04.2019).

²⁴ Ants Hein, Mõisaarhitektuur Rootsi ajal. – Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005, lk 209–211.

²⁵ J. Maiste, Eestimaa mõisad, lk 43–44.

kunsti ajaloolises mõttes, sest on oma olemuselt üleni maamehelik – need majad olid valdavalt õlg-, mätas-, toht- või laudkatusega ja üksikud ka kivikatusega. Ka hoone püstituslaad oli arhailine – tahatud palkidest hoone madalal vundamendil. Selle tunnuseks oli avar köök, mis algselt jagas ruumi eeskojaga, kuid hiljem muutus mantelkorstnaks.²⁶ Pastoraadihooneid iseloomustasid varasema mõisamaja tunnused veel pikki sajandeid (ill 3, 4).

3. Võnnu pastoraadi joonistus aastast 1826.

4. Põlva pastoraat, foto 1937.

Just sel ajal hakkas levima meil nn vanabalti (*urbaltisch*) stiilis mõisahooned, mis erinesid siiski oluliselt rehielamust – maja keskel asus mantelkorsten, mida kasutati köögina. Mantelkorstna paksudest kivimüüridest seinad koondusid ülal korstnaks ning ruumi põrandale sai teha tule. Korstna ümber koondati köetavad toad, kuhu rajati mantelkorstnasse ühendatud köetavad kahhelahjud. Kahhelahjud olid 16.–17. sajandil jõudnud värskest Hollandist Eestisse ning hakkasid siin jõudsalt levima (üks vanemaid on säilinud Noarootsi pastoraadis). Talumajast eristada võis selleaegset mõisamaja ehk vaid klaasitud akende ja korstnapitsi tõttu.²⁷

Köök koos eeskojaga asus algselt hoone keskel, kummalegi poole jäi üks elutuba. Hilisemates mõisates on üks tubadest jäänud ära ja köök on seega liikunud maja serva. Vahel lisandusid toale üks otsakamber või kaks tagakambrit. Ahjudega olid seega toad, mis asetsesid köögi läheduses ja kaugemad toad olid kütteta. Ahju kõrval märgitakse sageli olevat pinke. Hiljem, kui maja sai oma korstna, tekkis eeskojale lagi, kus oli tavaliselt luuk pööningule. Koja põrand oli savist või kivist, selles vahel keldriluuk ja vints. Tubade põrandad olid enamasti laudadest, ühes toas kindlasti ka keldriluuk. Üks tuba oli tavaliselt pererahvale, teine teenijaskonnale (*folkstuga*). Palkseinad on üldiselt katmata, tapeedid ilmusid majadesse hiljem. Sageli leidis majas kapitaaliline tualett, kuid see polnud sugugi veel üldine. Sageli on nimetatud seinapinke, vahel ka ümmargust või nelinurkset lauda, vahel kapplauda. Ainult üksikutes mõisamajades võis sel ajal olla saal. Uuendus maastikus, mis mõisad omalt poolt kaasa tõid, oli nelinurkne

²⁶ Gustav Ränk, Müüt ja ajalugu. Eesti mõttelugu 32. Tartu: Ilmamaa, 2000, lk 278–285.

²⁷ Valdo Praust, Võrumaa mõisad. Tallinn: Tänapäev, 2012, lk 38–40.

õu, milles härrastemaja paiknes tavaliselt tagaküljes teljel, ümbritsetuna abihoonetest ja ruutudeks jaotatud aiamaalappidest. Ilmselt on see renessanssi ilming Kesk-Euroopa ja Põhjamaade mõjul.²⁸

Eluhoonele lisaks oli kompleksis kindlasti rehi ja tall, mis oli taluelanikule uudne ehitis. Kuid kõrvalhoonetena püstitati ka tuttavad hooned nagu saun, ait ja suveköök. Hoonete ümbruses rajati taluarhitektuurile seni võõrad köögivilja- ja viljapuuaiad ning ilupeenrad. Aias leidis tihti ka kalatiik ja paviljon. Hiljem jäi rüütlimõisates see algne lihtne peahoone tihti valitseja eluasemeks²⁹, kuid pastoraadis täitis ta ka sellisena oma rolli veel mitmed sajandid (ill 5, 6).

5. Noarootsi kirikla 20. sajandi algul.

6. Muhu pastoraat, 1920.aastad.

2.3 Hoonekomplekside kujunemine tsaarivõimu ajal alates 1710 – Katariina II, usuvabadus ja sakslaste kutsumine

1710. aastal Venemaaga sõlmitud nn Harku rahu pani aluse balti erikorraale. See leping oli kasulik nii kohalikule sakslastest elanikkonnale kui ka keiser Peeter I-le. Mõisnikud said tagasi oma maavaldused ja säilitasid saksa keele kohaliku asjaajamisekeelena. Samuti avanes neile karjäärivõimalusi Venemaal, kus valitseja soosis läänelikke mõjusid. Eesti asukoht oli ka soodne uue pealinna Peterburi läheduse tõttu.³⁰

Kiriku- ja koolikorralduse põhimõttesse ei toonud Vene aeg esialgu suuri muutusi, sest sinne rüütelkond soovis säilitada luteriusu senist positsiooni ja keisrikojast ei tulnud sellele ka vastuväiteid. Küll aga tekkisid uued jõujooned aadli ja kirikujuhtide seas. Hulgaline mõisate tagastamine aadlikele jättis neile oma kihelkondades taas rohkem mõjuvõimu ja sõnaõigust. Kiriku juhtimine nõrgenes ka oluliselt 1710. a piiskop Lange siirdumisega Rootsi, ning uuesti loodud konsistoriumi pealikuks sai juba maanõunik Uexküll. Seisak tabas ka koolide arengut,

²⁸ G. Ränk, Müüt ja ajalugu, lk 278–285.

²⁹ Eesti mõisad, lk 13.

³⁰ V. Praust, Võrumaa mõisad, lk 43–45.

sest maaomanikud ei pidanud seda sugugi oluliseks. Veidi parem oli olukord Liivmaal ja Saaremaal, kus konsistooriumi jäi juhtima siiski vaimulikust superintendent. Konsistooriumi ja vaimulikkude kõrval määrati ametisse ka kirikueestseisjad, kes pidid vastutama palkade maksmise, hoonete korrashoiu jne eest. Koguduste pastorid olid nüüd need, kes pidid hea seisma kirikliku missiooni eest talurahva seas. See polnud aga sugugi kerge ülesanne. Sõjast kurnatud rahvas ei olnud siiski veel luteriusule kindel ja tihti pöördus tagasi vanade jumaluste poole. Kirikuõpetaja oli sellel missioonil üksi, tema toimetulek sõltus ainult tema autoriteedist ja sõnaosavusest. Kuigi aastal 1718 on 38 vaimuliku seas loendatud 27 kohalikku ning 11 välismaalast, siis ei olnud paraku õpetajate keeleoskus talurahvani jõudmiseks piisavalt hea.³¹

---

³¹ Eesti rahva ajalugu, lk 1405–1414.

3. Pastoraatide arhitektuurist ja eluolust kirikumõisas

3.1 Ehitus pärast Põhjasõda

Pärast Põhjasõda (1700–1721), kui maa oli laastatud ja tühjaks jäänud, voolas Eestisse uus laine sisserändajaid.³² Kohe ei hakanud kerkima esinduslikud hooned, sest sõjast taastumine võttis aega. Hea pildi valitsevast olukorrast annab õpetaja H. C. Wrede, kes Jõelähtme kirikukroonikas olukorda nii kirjeldab: „Kui ma aastal 1714 selle koguduse juurde asusin, leidsin ma pastoraadi kehvas ja täiesti lagunenenud seisukorras. Elumajas ei olnud võimalik viibida, mistõttu ma algul, kui ma pühapäeviti kirikusse tulin, pidin peatuma ühe talumehe juures, kes elas pastoraadi saunas. Hiljem, kui kiriku juurde seati sisse avalik side- ehk postiaam, parandati kuigipalju lagunenenud elumaja, et postmeister saaks seal elada. Kuna aga varsti pärast seda sai valmis postijaama hoone, ja postmeister asus koos postitõldadega uude majja, lagunes vana pastoraat täiesti, nii et mööda marssivad sõjaväeosad põletasid vanad palgid postijaama juures ära ja mõningaid kasutati vana lagunenenud hobusetalli parandamiseks. Ja lõpuks, kui kõik oli juba hävitatud, lasin ma 15–20 palki, mis veel järel olid, vedada Harju-Jaani ja kasutada seal vankrikuuri parandamiseks. Seetõttu juhtus, et alles jäi ainult korsten, nii nagu see ka praegu näha on.“³³ Selliselt hävisid paljud varasemad puitpastoraadid ning nende kõrvalhooned.

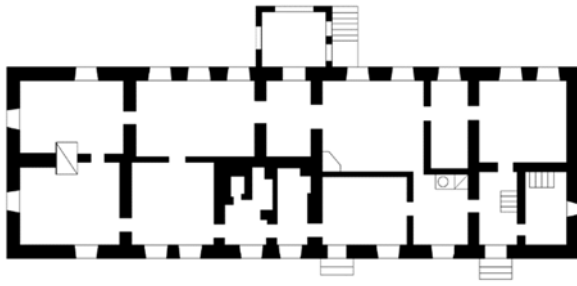
18. sajandi esimesel poolel jäi mõisaehitus veel üsna tagasihoidlikuks ja endiselt oli valdavaks mantelkorstnaga eluhoone, nii et rootsiaegseid hooneid hilisematest eristada on üsna keeruline. Enamasti rajati uued hooned ka vanale vundamendile ning osaliselt ära kasutades olemasolevaid materjale, nii et erinevate etappide ehitusaega on seetõttu tänapäeval üsna raske määrata. Lihtsa ehituskehandi kõrval näeb barokseid mõjusid eelkõige ahjude, uste, akende ja sepistena. Traditsiooniliste lahenduste kõrvale hakkas ilmuma ka esinduslikumaid näiteid telgsümmeetrilise plaanilahenduse või fassaadide näol. Ühe mantelkorstnaga hoone kõrvale ilmusid üsna pea ka kahe korstnaga plaanivariandid. Tolle aja hooned – pikad, kitsad ja madalad – said pikaks ajaks malli andvaks pastoraatide ehituses ning hiljem (19. saj lõpul) ka mõjutajaks talumaja häärberite rajamisel.³⁴

---

³² C. Aschenbrenner, Pastoraat..., lk 20–33.

³³ Jõelähtme kirik ja kogudus 18. sajandi esimesel poolel: pastor Heinrich Christopher Wrede ja tema ametijärglaste kroonikamärkmed. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2006, lk 282–283.

³⁴ J. Maiste, Eestimaa mõisad, lk 62–63.

7. Järva-Petri pastoraat, 18. sajand 1. pool, põhiplaan.

8. Järva-Petri, foto 1980-ndad.

3.2 Valgustusajastu Eestis ja selle mõjud kirikuelule

1763. aastal kutsus Katariina II oma impeeriumisse välismaalasi, pidades silmas eelkõige sakslasi, ning lubas neile usuvabadust, vabastust sõjaväest ja muid hüvesid. Sel ajal saabusid Eestisse ka mitmed pastorid, kelle järeltulevad põlvned panid aluse aastasadu kestnud kirikuõpetajate suguvõsadele.³⁵ „Külalislahkus, viisakus, heatahtlikkus, rõõmsameelsus, teenistusvalmidus, viisakas vabadus ja ärksameelsus suhtlemisel ning veel mitu sedalaadi joont tuleb ühendada, kui tahetakse endale siinsete elanike valitsevast iseloomust õiget pilti luua,“ kirjutas Ernst August Wilhelm oma ajalehes. Selline suhtumine ja väljendusviis meelitas paljud Eestisse.³⁶

Siia saabujatega jõudsid Eestisse ka esimesed valgustusajastu ideed. Kirikuõpetaja poja Garlieb Merkeli teos „Lätlased filosoofilise sajandi lõpul“ aastast 1797 oli esimene valgustuslik raamat Eestis, mil oli suur mõju. Teos arutles talurahva pärisorjusliku seisuse üle. Kahtlemata avaldas see mõju ka mõisnikkonna nooremale põlvkonnale. Hulk kirikuõpetajaid olid siiski juba enne Merkelit pärisorjuse kaotamise osas sõna võtnud.³⁷

Valgustusajastu põhimõtetele toetudes hoolitses pastor nüüd mitte ainult oma kogukonna hingehoiu, vaid ka eluolu eest. Kirikukihelkondades oli kirikuõpetaja autoriteet märkimisväärne. Oli ju tema roll veelgi vanem kui mõishärra oma. Mõisnikule kui patroonile ta ei saanud vastu astuda, ning ka ühiskondlikult positsioonilt olid nad lähedased, kuid õpetaja sai siiski hea seista talurahva parema kohtlemise ja mõistmise eest. Oli ka pühapäevane kirikuskäik talurahvale vahelduseks raske töö kõrval, ning omamoodi ühendus ja tugi.³⁸

Pastorite tegevuspõld nt 18. sajandi lõpul Eestis oli väga lai – nad olid koolielu arendajad, leiutajad, arheoloogid, statistikud jne. Ka Tartu Ülikool alustas 1802. aastal pärast sõjast

³⁵ C. Aschenbrenner, Pastoraat..., lk 12–19.

³⁶ Samas, lk 26.

³⁷ Samas, lk 65–68.

³⁸ Samas, lk 65–68.

tingitud katkestusi taas tegutsemist, seal oli võimalik läbida teoloogiastuudium. Pastorid kuulusid seega literaatide hulka – neil ei olnud just palju varandust, kuid koos teiste haritlastega olid nad uhked oma staatuse üle ning kuulusid pigem ülemkihti. See ei olnud sugugi nii Saksamaal, kus pastorite reputatsioon oli tihti kehv ning eriti maapastoril puudub ühiskonnas igasugune positsioon. Seega oli Eestisse tulek paljudele just edasiminekuks.³⁹

3.3 Arhitektuur 18. sajandi lõpul

1783. aastal kuulutas keisrinna Katariina II kõik läänimõisad valdajate pärusomandiks, mis hoogustas hoonete püstitamist ja majandusüksuste rajamist veelgi⁴⁰, ning mõisate jõukus andis uue hoo ka pastoraatide püstitamisele.

18. sajandi keskpaigaks oli Eesti aladel ligi 900 eramõisat, üle 100 kroonumõisa, 30 korporatiivset mõisat ja juba sadakond pastoraati. Uued kerkinud mõisahooned alates 1750-ndaist olid endiselt lihtsad, kuid siiski on juba märgata esinduslikkuse taotlust – uksi avades avanes vaade läbi maja, majades võis leida peenemat tislari- ning maalritööd, maale ja lauahõbedat.⁴¹ Sel perioodil toimunud esindusmõisate rajamise buum pastoraate suurt ei puudutanud ning me ei saa paigutada kirikumõisaid üldisesse stiiliarengusse ning Palladiost lähtunud arhitektuuriideede konteksti.⁴² Enamasti jäi hoone maht veel madalaks ja barokseks, maja kattis kõrge kelpkatus. Siiski olid uued pastoraadid sageli juba kivist, mugavamad ja avaramad ning tubade rajamine ei olnud enam mõeldav ilma ahjudeta.

9. Kirbla pastoraat (hävinud), foto Herder-Institut Marburg.

10. Karula kirik ja pastoraat, postkaart.

Sellest perioodist pärinevad ka Eesti varasemad meieni säilinud pastoraadihooned – Kaarma, Karula (ill 10), Rapla, Helme, Kuusalu jt. Kuid nii mõnedki selleaegsed hooned on meieni jõudnud vaid vanadel fotodel (Kirbla, ill 9). Barokse ilminguna ilmusid hoonetele

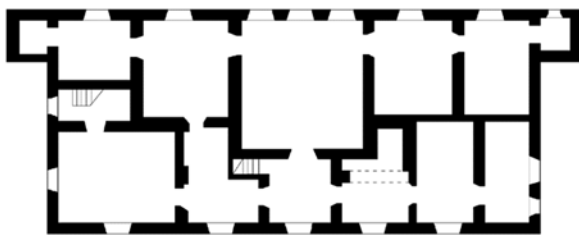
³⁹ C. Aschenbrenner, Pastoraat..., lk 20–33.

⁴⁰ V. Praust, Võrumaa mõisad, lk 102.

⁴¹ A. Hein, Mõisaarhitektuur Rootsi ajal, lk 230–232.

⁴² J. Maiste, Eestimaa mõisad, lk 150.

tihedaruudulised aknad, heledad akende raamistused. Suurema planeeringulise muudatusena hakkas lisaks traditsioonilisele mantelkorstnale hoonesse ilmuma saal (nt Reigi, ill 11, 12).⁴³

11. Reigi pastoraat, 1775–79, põhiplaan.

12. Reigi pastoraat postkaardil.

3.4 Maapastoraadi eluviisist

Maapastoraat on 18. saj lõpus idüllilisuse võrdkuju (ill 13, 14), seda kuvandit innustas ka järjest populaarsemaks muutuv ilukirjandus. Õpetaja ameti idealiseerimine oli seotud ühiskonna muutustega. Sajandivahetusel eraldusid järjest enam kodune ja tööne elu, kuid pastoraat jäi veel pikaks ajaks kandma vanu traditsioone, olles kodanliku elulaadi edasikandjaks.⁴⁴

Pastoriperes oldi riietuses, toiduvalikus, sisustusega jm väga tagasihoidlikud, osalt kasinate võimaluste tõttu, kuid ka muude väärtuste seadmisest välisest olulisemaks. Oluliseks peeti kuulumist vaimueliiti.⁴⁵ Kirikla ees asus tavaliselt lilleaed, taga puu- ja juurviljaaed. Tihti oli maja juures kanala. Käidi korjamas marju. Valitsejat majas ei olnud ning tööde järele valvamine jäi eestlasest eestöölisele. Lisaks põllumajandusele ja maksudele pidid talupojad tooma ka andameid – linde, küttepuid, kootud esemeid jm. Ametitalituste eest oli kirikuõpetajale ette nähtud tasu, kuid polnud kindlat palka. Kuni 19. sajandini olid kirikuõpetajad kohustatud täitma ka madalama astme kohtu ülesandeid.⁴⁶

Pastoraadi toad olid avarad, kuid madalad. Põrandad olid laiadest laudadest ja neid küüriti liivaga. Külalisi oli majas alati palju, kes juba olid kohale tulnud, jäid ka mitmeks päevaks, olid need siis sugulased, naabrid või sõbrad. Pastoraadis elas tihti ka naabermõisatest või teisi haritlasperede lapsi (apteeker, arst).⁴⁷

Sakslasest õpetaja koos oma prouaga korraldasid laste õppe- ja kirikutunde, käisid taludes peresündmuste puhul. Õpetaja lapsed rääkisid tihti eesti keelt. Kuid kogu pastorilaste kasvatus oli siiski suunatud läände, Saksamaale. Kuigi õpetaja ei olnud seal sageli isegi käinud, oli

⁴³ Katrin Kurik, *Pastoraat Eestis. Identiteet ja arhitektuur*. Bakalaureusetöö. Tallinn 1999, lk 28.

⁴⁴ C. Aschenbrenner, *Pastoraat...*, lk 89–99.

⁴⁵ Samas, lk 89–99.

⁴⁶ Samas, lk 58–64.

⁴⁷ Samas, lk 58–64.

kõigile teada, kuidas seal elati. Õpetajaprouad ei suhtunud eestlasest talurahvasse kindlasti nii hästi kui kirikuõpetaja ise. Kasvatus oli üsnagi range ja karm, harjumuspärased olid hommiku-, lõuna- ja õhtupalved.⁴⁸ Maapastoraadid olid vaikse maakoha eralduses, kuid enamasti leiti seal ikka tegevust – loeti ette, naised tegid käsitööd, lapsed meisterdasid, loodi luuletusi ja muusikat, valmistati ette näitemänge. Talvel sõitis õpetaja mööda külasid – suvel olid lapsed ju põldudel tööl. Ta pidi kindlaks tegema, kas kõikides taludes (kõigis kihelkondades polnud koole) on emad lastele piisavalt õpetust jaganud.⁴⁹

13. Halliste pastoraat aastal 1800, J. C. Brotze joonistus. 14. Ropäzi pastoraat (Liivimaa) 1805, J. C. Brotze.

3.5 Klassitsismi mõjud kiriklates

Eesti mõisaarhitektuuris sai aastail 1800–1840 valdavaks klassitsism. Suurt mõju tole aja arhitektuurile avaldas 19. sajandi alguses Venemaal välja antud tüüpfassaadide nimistu.⁵⁰ Pastoraatide puhul see siiski tugevat mõju ei avaldanud, põhjuseks eelkõige rahapuudus ning vähene vajadus esindusarhitektuuri järele. Hakkama saadi enamasti vanade majadega neid ümber ehitades, uue hoone püstitamiseks kasutati tavaliselt ära vanad alusmüürid, säilitades võimalusel ka mantelkorstna.⁵¹ Sel ajal uute püstitatud pastoraatide puhul avaldub klassitsism fassaadidel eelkõige dekoorina – krohvitud majadele lisandus räästakarniis, nurgarustika, rõhutatud akende raamistus ja lihtsad pilastrid (ill 15, 16). Üheks detailirohkemaks ehteks paljude hoonete fassaadidele oli peauks, mida ehtisid nüüd juba girlandid, hammaslõige, kannelüüritud pinnad ja rombimotiivid.⁵²

⁴⁸ Jaan Lattik, Viljandi kirikumõis kõneleb. Vadstena: Orto, 1948, lk 201–229.

⁴⁹ C. Aschenbrenner, Pastoraat..., lk 58–64.

⁵⁰ V. Praust, Võrumaa mõisad, lk 58.

⁵¹ Samas, lk 68.

⁵² K. Kurik, Pastoraat Eestis, lk 32–33.

15. Hageri (hävinud), foto 1937.

16. Põltsamaa pastoraat, foto Herder-Institut Marburg.

Sajandilõpu pastoraatidest on esmakordselt kubermangukeskuse Tallinna mõjud tuntavad Keila kirikumõisas (ill 17, 18), mida iseloomustab juba kolmnurkfrontoon, profileeritud räästakarniis, ning risaliidiga liigendatud fassaad.⁵³

17. Keila pastoraat 1797, foto 1923.

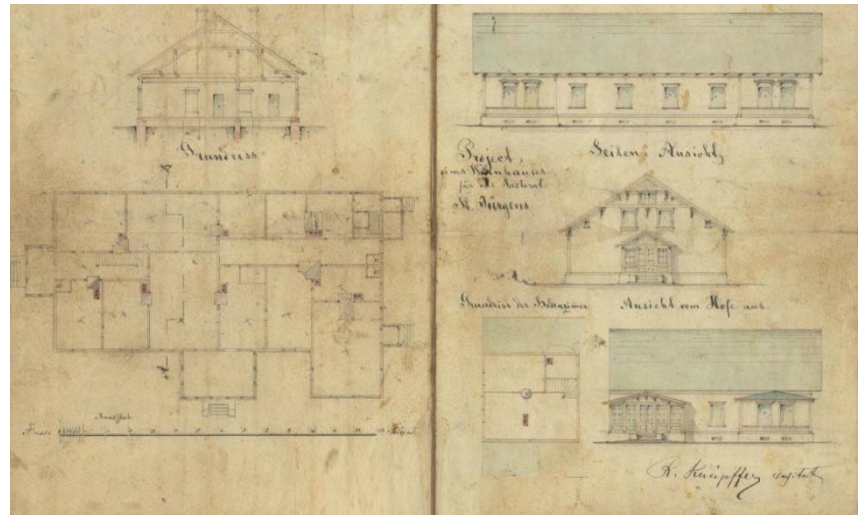
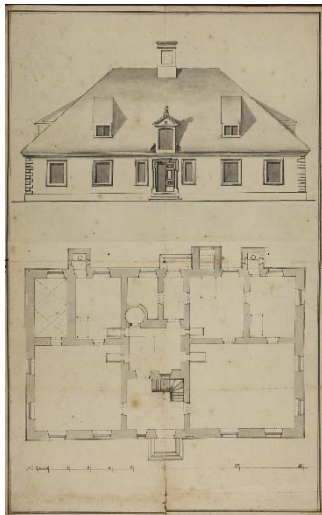

18. Keila pastoraat, interjäär.

Uus aeg tõi siiski pastoraatides kaasa uued elustandardid. Tori kirikuõpetaja kirjutas kiriku kroonikas 1850. aastatel: „Meie pastoraadid, köstrimajad ja sinna juurde kuuluv pole kunagi välja näinud nii korralikud ega olnud nõnda mugavalt sisustatud, kui just praegu; näib olevat saabunud hetk, kus vaimulike isandate eluasemete vanamoeline olemus saab aja maitsele vastavalt uue kuju. Oli aeg, kuis pastoraadimajad olid välise vaatluse järgi otsustades kehvalt ja armetult ehitatud. [---] See aeg on möödas! Meie pastorid elavad majades, mis pole halvemad kui aadlike majad 30–40 aastat tagasi. Pole enam õlgkatuseid, mis varblastele nii väga meeldisid, pole enam igivanu uksi ja aknaid, mis ei meeldinud kellegile rohkem kui sulidele. Pole enam madalaid aampalke, mis pastorile pideval meelde tuletasid, et ta peab küürutama, kui ta tahab midagi saavutada. [---] Mitte üksi patriarhaalne, vaid ka idülliline elu on möödas, pärast seda, kui neljajalgseid ei tohtinud end enam hoovil näidata ja isegi kanale on seal viibimine surmaahvardusel keelatud. Uhke jalutamine pargi kaunimaks muutunud

⁵³ J. Maiste, Eestimaa mõisad, lk 152.

promenaadidel on saanud enamikes pastoraatides nüüd ainuüksi loomade üle valitseja, inimese, õiguseks. Veel hoonetest rääkides, kui armetu nägi välja siin veel oma 20 aasta eest välja pastoraat ja kirik! Ma ei taha sellele mõeldagi! Minu isa, kes kaua katmata seintega läbi ajama pidi, kuidas ta imestaks, kui ta minu tapeete näeks. Selles pole küsimustki, kiriku materiaalsed olud on kõvasti paranenud.“⁵⁴

19. Võnnu pastoraadi joonis, 1826. 20. Jüri pastoraadi elamu projekt, 1829.

Allpool näidatud 19. sajandi kaartidel on hästi tajutav pastoraadikomplekside mastaapsus ning läbimõeldud planeering (ill 19, 20, 21).

21. Kose kirikumõisa süda, kaart 1849.
 22. Vigala pastoraadikompleks, 1832.
 23. Fragment Juuru kirikumõisa kaardist, 1847.

⁵⁴ Tori kihelkonnakiriku kroonika: 17. sajand – 20. sajandi I pool. Tori: Randivälja Külaselts, 2015, lk 30–31.

3.6 Eluolu pastoraadis 19. sajandi teisel poolel

Märkmeid 19. sajandi pastoraatide elulaadist ja sisustusest on meile jõudnud tänu mälestustele/kroonikatele ning vähestele säilinud ehitusplaanidele ning fotodele.

Õpetaja Georg Martin Knüpffer kirjeldab eluolu 1850. aastatel Väike-Maarja pastoraadis järgmiselt.⁵⁵ Pastoraadi juures olid väike maja, hobusetall, ööbimismaja, ait ja rehi. Peamaja katus lasi mitmest kohast läbi ja talvel oli maja esik jääkülm, sest see oli kütteta. Siis tuli uksepraod kinni toppida ja maja põhjapoolsed uksed tihedalt sulgeda. Saali oli vanasti kasutatud kaheksa nädala jooksul kevadeti ja sügiseti eesti leerilastele õppimise, magamise ja söögitoana. Nüüd oli see külaliste toaks – see oli madal ja avar ruum, akendega itta ja lõunasse. Seal asus pikk polsterdamata ja vahariidega kaetud diivan ning pikk punaseks peitsitud laud, kahe klapi ja kahe sahtliga. Õhtuti istus seal kogu pere koos, petrooleumivalgel loeti ja tegid naised käsitööd. Saali teise nurgas asus teine pikk polsterdamata diivan, kus mängisid lapsed. Diivani juures oli kolme jalaga lillelaud ja selle ees kaheksanurkne sahtlitega kummut. Ainus polsterdatud tool ruumis oli isa tool, mille oli talle kinkinud maanõunik piiblitundide eest. Toas asus veel isa sidrunipuu, mis oli väheste lehtedega, kuid mille lõhn oli meeldiv ja mis kandis igal aastal 2–3 vilja. Kingitud vaip ja laudlina võeti välja vaid külaliste tulekuks ja lapsed võisid vaibale ainult hädavajadusel astuda. Toas oli ka ema klaver, mille kohal keiser Aleksander II ja tema abikaasa portreed. Ruumi nurgas oli noodikapp ja veel üks rikkalike nikerdustega kapp, milles hoiti pere väärtasju, samuti asus sellel ema lapsepõlvest pärit hinnaline nukumaja. Vanaisa tuba oli varem olnud pastori õppetuba ja leeriruum. Toas oli suur ahi, millega soojendati ka saali. Toas oli uus riidekapp ja pink, kus vanaisa luges ning kus istusid ka teenrid. Ruumis oli ka kõnepult ja raamaturiiul täis pakse köiteid. Vanaema tuba oli jagatud madala kapiga pooleks ning samas toas elas ka tädi. Toas oli rohtude ja salvide lõhn. Eestois oli neli ust ja neli akent, sealtpääses söögituppa, mille omapäraks oli eeskoda *diele*, mille põrandalauad olid muhklikus kulunud. Seal oli suur 19 jalaga söögilaud, mida ei tohtinud nihutada ning akende vahel peegel. Peegli all seisis postilaud, kust ümbruskonna elanikud kaks korda nädalas kolmapäeval ja pühapäeval oma kirjad kätte said. Söögitoas oli ka suur puhvet, kus hoiti peenemaid nõusid ja maiustusi ning väärtuslikke maitseaineid. Ruumis oli ka koduorel, mis oli tihedalt kasutuses, nii täiskasvanute kui laste poolt. Seintel rippusid esivanemate portreepildid. Teenijate tuba asus endises köögis, seal oli paar suuremat riidekappi ja nagi. Selle taga oli suure küpsetusahjuga ja pika lauaga tuba teenijatele ning talvekuudel oli tuba täis kangastelgi ja

---

⁵⁵ Pastor Georg Martin Knüpfferi lapsepõlvemälestusi Väike-Maarja pastoraadist ja kihelkonnast 1850-ndatel aastatel. Käsikiri Väike-Maarja muuseumis. *Autori kokkuvõte*.

vokke. Sealt läks uks isa tuppa, mis oli väga lihtne ruum, kus oli vaid laud ja raamaturiul, seintel pildid ning tunnistused. See tuba oli maja jahedaim ning sinna kostus majarahva jutt ja müra. Sealsest heledaks peitsitud kapist müüsid pojad talunikele lauluraamatuid, keisri pilte ja koolitarbeid. Magamistuba oli väike ruudukujuline ruum, kuhu mahtus kogu pere. Selle kõrval ema tuba, kus ta tegi käsitööd, mööbliesemeks vaid polsterdamata vahariidega kaetud sohva ja seintel perekonnapildid ning maalid. Pööningule viis trepp köögist. Seal asus terve virn vokke, millega leerilapsi kaks korda aastas ema ketrama õpetas. Tublimad lapsed sai õppida veel õmblemist. Pööningul asusid veel teenijate kohvrid või kirstud. Suviti magasid teenijad pööningul. Pööningul oli ka suur mantelkorsten. Ruumi tagaosa oli suletud, seal hoiti vanakraami ja igasugu rariteete, vanu lühtreid ja raamatuid. Pööningu ühes osas hoiti õlgedesse pakitult õunu. Hoovil oli nelja toaga kuiv ja soe väiksem elumaja, mille isa lasi ehitada oma täiskasvanud poegadele. Seal elasid ka koduõpetajad ja pansionaadi elanikud, vanemad teenrid ning õpetaja kandidaadid, oömaja said rändkäsitöölised ja pühade ajal saksa leerilapsed.

24. Pastor Daniel Burchard Lemm koos perekonnaga, 1900.

25. Pastor Ahrens abikaasa ja tütreaga, 1860-ndad.

26. Kuusalu kirikuõpetaja Karl Ney teenijaskond (karjane, kokk, lapsehoidja, köögitüdruk, toateenija ja õpetajaproua kunagine kasvataja), vahemikul 1904-1917.

Neil aastatel hakkas muutuma elu ka pastoraadi ümbruses. 1816 Eestimaa kubermangus ja 1819 Liivimaal kaotatud pärisorjuse tõttu hakkasid tekkima esialgu renditalukohad ning senine teotöö kirikumõisa ees arvestati peagi ümber raharenti, mis põhjustas palju pahandust.⁵⁶ Talunikud tegid suurt vahet, kes olid vallas kiriku või kroonu rentnikud, ning kes pärisperemees. Pastoraadi rentnike abil tekkisidki kiriku ümbrusse väikesed asulad, mida võib nimetada kirikuküladeks. Kui pastoraadil võis 19. sajandi keskel olla vaid üksikuid rentnikke, siis uue sajandi alul kasvas rentnike arv mitmekordseks. Oli ka juhuseid, kus kirikuõpetaja ise

⁵⁶ Tori kihelkonnakiriku kroonika..., lk 25.

andis uue kirikuküla tänavatele nimed ja istutas peatänavale ilupuid. Ka ehitatavate majade plaanid pidi rentnik õpetajale esitama.⁵⁷

3.7 Neostiilid ja historitsismi mõju

Historitsismi laiemat levikut Eesti mõisaarhitektuuris võib vaadelda 19. sajandi teisel poolel, sellele andis tõuke eelkõige tihe kontakt välismaaga – võõrsilt pärit ehitusmeistrid ja arhitektid. Välisarhitektuuris rõhutas uus stiil enduvaid ja taanduvaid pindasid, hoonetele lisandus sakmelisi viile ja torne. Järjest enam kasutati ehitusmaterjalina tellist või klombitud paekivi, millele lisandus treppide ja välisfassaadide liigendamine ja põnevad värvilahendused.⁵⁸

Kuigi sajandi lõpus püstitati veel vaid väheseid uusi pastoraadihooneid, on nendes neostiilide mõju selgelt tunda. 1870. aastail romantismist jõudu saav neogootika hindab senisest enam arhitekti fantaasiat ja oskust luua originaalseid kompositsioone, kaasates ajaloolist ainekku. Tolleaegsete hoonete liigendatus ja maalilisus kajastub ka põhiplaanis.⁵⁹ Ilmekaks stiilinäiteks pastoraatide puhul võib pidada Vigala pastoraati (ill 27) või Järva-Madise uut tiibhoonet (ill 28). Romaanikast laenatud ümarkaare motiivi tagasitulekut ja ehitusmaterjalide (tellis, paekivi) kombineerimise võtet näeb Järva-Jaani pastoraadis. 1860. aastal vana hoone asemele püstitatud uus pastoraat (ill 30) näitab juba paremini kaasaja maitset.

27. Vigala, ehitatud 1881.

28. Järva-Madise (suurem osa hoonest hävinud), foto Herder-Institut Marburg.

29-30. Järva-Jaani pastoraat enne ja pärast - uus hoone on püstitatud 1860.aastal.

⁵⁷ J. Lattik. Viljandi kirikumõis kõneleb, lk 47–59.

⁵⁸ J. Maiste, Eestimaa mõisad, lk 314–326.

⁵⁹ Hein, Ants. Eesti mõisaarhitektuur : historitsismist juugendini. Tallinn : Hattorpe 2003. Lk 95–96

3.8 Interjäär

Kuigi vahepealsed aastad on meie pastoraadihoonetes hävitanud kõik autentsed interjöörid, siis on õnneks säilinud veel üksikuid vihjeid ruumide kujundusele. Varasematele pastoraatidele omaseks võib pidada madalaid laudlagesid, laiast lauast põrandaid, tahveldatud uksi ja esinduslikke ahjusid (Noarootsi, ill 31, Mustjala ill 32).

Alates klassitsismi perioodist näeb ka juba pastoraadis krohvitud peegelvõlv-lagesid, samuti siseruumides laekarniise ja stukkrosette. Dekoor jäi siiski lihtsakoelisemaks võrreldes rüütlimõisatega ning pastoraatide puhul ei saa rääkida siseruumide rangest arhitektoonikast. Historitsismiga jõudis esinduslikkuse taotlus ka pastoraadi interjööri ning esmakordselt ilmus mööbli- ja drapeeringurohke ruumikujundus, suurenes värvide ja mustrite rohkus ning süvenes eklektilisus. Vähehaaval hakkas muutuma ka siseplaneering – sümmeetrilise plaani asemel tubade vaba paigutus, ilmusid koridorisüsteem ja vaheesikud.⁶⁰

Kirikumõisa interjööris ei saa rääkida kindlasti ainult materjalikäsitlusest. Lahutamatu osa interjöörist moodustasid perekonnaportreed, vaibad, kardinad ja toataimed. Oli ju tegemist siiski mõisamajaga, millesse oli juba sisse kodeeritud teatav esinduslikkus (ill 33, 34).

31. Noarootsi pastoraadi interjäär, foto Herder-Institut Marburg. 32. Mustjala pastoraat aastal 1923.

33. Arvatavalt Kaarma pastoraat, foto Herder-Institut Marburg. 34. Paide vahemikus 1886–1924.

⁶⁰ Ants Hein, Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini. Tallinn: Hattorpe, 2003, lk 115–120.

3.9 Hoonete juurdeehitused ja täiendused

Paljude hoonete fassaade täiendati neil aastatel varikatuste, verandade ja juurdeehitustega, mille kaudu sai siseruum ühendatud ümbritseva rohelusega (ill 35, 36). Sel perioodil näeb paljudes mõisates hoogsaid ümberehitustöid – nüüd sooviti hoonesse ka veevärki ja kanalisatsiooni ning ruumid pidid saama valgustatud elektriga.⁶¹

35. Kanepi pastoraat, foto 1920-1930.

36. Kullamaa pastoraat, foto 1910.

Ehitustegevus toimus sel ajal veel harva korralike jooniste järgi ja tihti tuli õpetajahärral endal haarata paberi ja pliiatsi järgi. Ilmekas näide sellest pärineb Tori kiriku kroonikast aastaist 1870–71: „Uus korterihäda pastoraadis. Külma ja kehv maja tuleks, kuna tervisele ohtlik, õigupoolest kohe maha lammutada. Tavaliselt aga nii ei tehta, vaid piirduakse sellega, et topitakse pragusid ja aukusid kinni, et tuul ei saaks läbi puhuda. [---] Häda läheb aina suuremaks, kuni lõpuks „lööb sisse saatus“. Selle hiiglasest astub minu proua, kes just guvernandi otsimisega tegeleb. Kus hakkab uus kodakondne elama? Ütles ta nii valjult ja kuuldavalt, et seda võisid kõik kuulda ja kuhu adletus ehk adjunkt paigutada? [---] Minu proua, vilunud joonistaja, tegi jalamaid ehitusplaani, mille järgi pidi elumaja saama juurdekasvuna 4 ruumikat tuba ja härra v. St(ael) oli nii armastusväärne, et ei muutnud joonisel midagi. Kirikukonvent kutsutakse trummipõrina saatel kokku ja ehitusotsus tehakse vastuväideteta. Mina käisin välja pudeli šampust ja jõin oma oivaliste koguduseliikmete terviseks. Talv 71. Algab materjalide kohalevedu. Plats, kuhu ehitama hakatakse, märgitakse üles.“⁶²

Hoogne ehitustegevus ja muretu elu sai kirikuõpetajatel jätkuda veel aga ainult paar järgmist aastakümnet. Tsaar Aleksander III troonile tõustes algas venestamine, mis ei jätnud enam sakslastest õpetajatele hingamisruumi.

⁶¹ J. Maiste, Eestimaa mõisad, lk 314–326.

⁶² Tori kihelkonnakiriku kroonika..., lk 46.

3.10 Venestamine

Hoolimata 1848. aasta revolutsioonist Saksamaal, mil kirik ja riik vormiliselt üksteisest lahutati, oli õpetaja roll jäänud ikka endiseks. Nüüd aga oli kõik see muutumas nii Saksamaal kui ka Vene impeeriumis.⁶³ Uueks suunaks sai Baltimaade tõhusam ühendamine suure isamaaga. Protestantismile vaadati kui poliitilisele relvale baltlaste käes ja rahva õigeusustamisega pidi see mure lahenema.⁶⁴ Raskeks muutus sakslaste jaoks Aleksander III troonile tõusmisel asjaolu, et nende privileegid jäeti kinnitamata. Seda kasutasid kohe ära eestlastest rahvusliikumise juhid, kes nõudsid koolide ja kohtute vabastamist mõisniku/pastori käest ning patronaadiõiguse kaotamist. Sakslastest õpetajate elu tehti keeruliseks uute seadustega ning paljud neist kõrvaldati ametist 1890. aastail, tuues erinevaid ettekäandeid uute seaduste rikkumise näol. Venestamispüüete käigus oli usuteaduskond Tartu Ülikoolis ainus, kus ei nõutud vene keelele üleminekut. Ilmselt seadusandjad mõistsid, et õpetajatelt ei saa hakata nõudma venekeelseid jutlusi oma sakslastest ja eestlastest kuulajaskonnale.⁶⁵ Kirikuõpetajatelt võeti ära alama kohtu ülesanded ja koolide järelevalve. Mõlemas kehtestati nüüd vene keel ametliku keelena. Saksa riigilt ei olnud õpetajatel aga mingit abi oodata, sest sooviti hoida häid suhteid Venemaaga. Pettumust tekitasid ka mitmed seadused, millega likvideeriti kirikusse kuulumise kohustus, sisse viidi tsiviilabielu ning koolides kaotati kohustuslikud usuõpetuse tunnid.⁶⁶ Kuigi tsaar Nikolai II ajal 1894. aastal need meeleolud veidi vaibusid ja tõusis taas sakslaste mõju vene õukonnas⁶⁷, andsid eelnevad aastad märku, et baltisakslaste hea aeg Eestis pidi jõudma lõpule.⁶⁸

3.11 Revolutsioon 1905

Juba sajandi lõpus tundsid mitmed sakslastest õpetajad end ohustatuna eestlastest ametivendade poolt, keda ka tihti kogudus eelistanuks. Kuid enamasti pani ennast maksma patroon, kelle valikuks oli siiski saksakeelne õpetaja. Sajandivahetusel koondusid ärevad meeleolud, kui autokraatlik valitseja Nikolai II ei suutnud toime tulla venestamise vastu suunatud rahutustega. Pingeid lisasid ka rahva halb elujärg ning Venemaa ebaõnnestunud sõjakäigud.⁶⁹

---

⁶³ C. Aschenbrenner, Pastoraat..., lk 114–117.

⁶⁴ Eduard Laaman, Eesti iseseisvuse süünd. Kd 1. Tartu: Loodus, 1936, lk 30–37.

⁶⁵ C. Aschenbrenner, Pastoraat..., lk 100–113.

⁶⁶ Samas, lk 114–117.

⁶⁷ E. Laaman, Eesti iseseisvuse süünd, lk 30–34.

⁶⁸ C. Aschenbrenner, Pastoraat..., lk 100–113.

⁶⁹ Samas, lk 125–140.

1905. aasta revolutsioonis oli eestlastel kaks vastast. Oma vähese arvu, kuid suurte majanduslike võimalustega hoidsid sakslased oma käes linnaomavalitsusi ja otsustasid Tallinnas ja Riias rahva elulisi küsimusi oma äranägemise järgi. Teisalt oli valusa jälje jätnud möödunud aastakümnete venestamine.⁷⁰ Lõplikult valas õli tulle sõjaseaduse väljakuulutamise, millega vahistati hulk rahvuslikult meelestatud tegelasi ja suleti ajalehti. Keelati ära maasaadikute kongress, samas kui *Landtagi* oma võis vabalt toimuda – seda peeti mõisnike provokatsiooniks. Eestimaa kubermangus rüüstati 114 ja Põhja-Liivimaal 47 mõisa. See tõi tagajärjeks karistussalkade saabumise Venemaalt, kelle abiga rahatused suruti maha ning balti aadel oli taas saanud olukorra peremeheks.⁷¹

Pärast revolutsiooni andis kergendust kehtestatud usuvabadus ning taas koolides lubatud saksa ja eesti keel. Esmasest kergendustundest hoolimata oli selge, et keisririigil ei ole enam pikka elu. Karistussalkade tegevus ärgitas eestlasi nii venelaste kui ka sakslaste vastu vaid vihale. Kaotatud oli siiski patronaadiõigus ning seega suurenes koguduse ning võõrmündrite sõnaõigus õpetaja valimisel. 1912. aastal oli see suhe eestlaste kasuks juba 48:51, millega oli raske leppida sakslastest koguduseliikmetel. See põhjustas eraldi saksa koguduste tekkimise mitmel pool linnades. Teravad suhted Venemaaga kulmineerusid 1914. aastal alanud I maailmasõjaga, mis muutis siinsete sakslaste elu lõplikult. Neisse suhtuti usaldamatusega ja nn riigisakslased (sh paljud kirikuõpetajad) saadeti kohe riigist välja. Saksa keele rääkimine keelustati ja oli lubatud veel vaid jutlustel. Mitmed õpetajad saadeti ka Siberisse, paljusid jälgis salateenistus.⁷²

Veebruaris 1917 oli Romanovite suguvõsa loobunud troonist ja võimule tuli ajutine valitsus. Eestlased kandsid ajutisele valitusele kohe ette oma autonoomia soovi ning neil oli edu – veel samal aastal toimusid Maapäeva valimised. Selle saatsid siiski laiali juba poole aasta pärast enamlased, kes kuulutasid paljud juhtivad eestlased koos saksa aadli ja kirikuõpetajatega lindpriiks. See otsus küll peagi tühistati, kuid pani paljusid mõisaomanikke Saksamaale emigreeruma.⁷³ Veebruaris 1918 kuulutasid eestlased end viimaks iseseisvaks.

Saksamaa oli saavutanud sõjas ajutise võidu ning vaid päev pärast iseseisvuse väljakuulutamist jõudsid Eestisse saksa väeosad. See muutis oluliselt õpetajate ja kogukonna elu. Kõikjal kontrolliti meelsust, revideeriti koole, eestlastest õpetajad kõrvaldati ametist. Otsustajateks oli

---

⁷⁰ J. Lattik, Viljandi kirikumõis kõneleb, lk 13–14.

⁷¹ E. Laaman, Eesti iseseisvuse süünd, lk 38–65.

⁷² C. Aschenbrenner, Pastoraat..., lk 125–140.

⁷³ Samas, lk 141–145.

saanud taas mõisnike ringkond, kes tihti kirikuõpetajaga hästi läbi ei saanud – oli ju kirikuõpetaja see, kes seisis kannatava talurahva eest ning õhutas eestlaste rahvuslikke aateid.⁷⁴ Veel pool aastat kuuluti Saksa riigi alla, kes aga sama aasta sügisel kapituleerus. Taas ilmunud bolševikud tõrjuti Vabadussõjas tagasi ning Eesti sai lõplikult vabaks 1919. aasta suvel.

---

⁷⁴ J. Lattik, Viljandi kirikumõis kõneleb, lk 113–125.

4. Pastoraatide olukord Eesti Vabariigi ajal 1918–1939, maareformid ja eestlastest kirikuõpetajate roll

4.1 Maareform

Eesti Vabariigi loomisel tuli lahendada ka maaküsimus, kindlasti ei tohtinud jätkuda olukord, kus 2/3 elanikest on üldse ilma maata ning suurmaomanikud on vaid kitsas eliit. Novembris 1918 ametisse asunud Maanõukogu võttis mõisamajanduse oma kontrolli alla ning mõisad anti hallata vallanõukogudele ja põllutööministeeriumile.⁷⁵ Ligi 1000 mõisa saatuse otsustas lõplikult Asutav Kogu aastal 1919 – võõrandati sakslaste maavaldused ning jagati laiali. See põhjustas suurema osa sakslaste lahkumise.⁷⁶ Ligi 300 tühjalt seisvat mõisahoonet anti areneva koolivõrgustiku käsutusse, kuna koolidel oli tekkinud terav ruumipuudus. Sellest otsusest võitsid kõik – lapsed said parema õpikeskkonna ning hooned samas hoitud, kuigi kohati oluliste muudatuste hinnaga, enamasti tehti majadesse uus viimistlus ja mitmeid juurdeehitusi.⁷⁷

Koolikorralduse reformiga pikendati õppeaega kolmelt klassilt kuuele klassile ja nõuti rangelt kooliskäimist. Mõisamaad said eelisjärjekorras Vabadussõjas võidelnud, kuid pastoraadi sai tihti kool või vallamaja kasutamiseks. Peale mõisate jagamist koolideks ja maasaajatele jäi osa hooned ka riigi majandada. Põllumaadega riigimõisatesse loodi suurmaapidamised, mille saadused viidi turule müüki. Enamikku riigimõisatest paigutati põllumajanduskoole.⁷⁸

Võõrandati ka kõik koguduste maad ning kaotati naturaalmaksude süsteem. Kogudustel tuli hakata majandama ennast uutel alustel. Põllumajandusinventari ja karjade eest lubati maksta kahjutasu ning alles lubati jätta vaid see osa, mis oli vajalik uue majapidamise sisseseadmiseks. Eesti Vabariik võõrandas sel moel 1703 kinnisvara, millest 260 olid maavaldused kirikutelt ja kloostritel. Maareformi siiski leevendati 1925. aasta seadustega, kui senistest kirikumõisatest lubati maakoguduste õpetajatele tagasi anda kuni 75 ha maad koos elu- ja majapidamishoonetega.⁷⁹

---

⁷⁵ Eesti mõisad, lk 40.

⁷⁶ C. Aschenbrenner, Pastoraat..., lk 146–155.

⁷⁷ Mõisast kooliks: Eesti mõisakoolide teejuht. Koost Pille Epner. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2015, lk 10–11.

⁷⁸ Samas, lk 12–27.

⁷⁹ Eesti mõisad, lk 42–44.

4.2 Kihelkondade saatus ja Eesti luterlik kirik

Enne I maailmasõda jäi Eesti aladele 106 kihelkonda. 19. sajandi algul tekkisid kõrvalsüsteemina vallad, mis ühendasid 1816–1819 vabaks lastud talupoegade maid. Algselt hõlmas üks vald ühe mõisa talupoegade maid, hiljem hakkasid need omavahel ühinema. Seega algselt oli valdu üle tuhande, 19. saj lõpul aga veidi üle 400. Pärast 1919. aasta maaseadust jagunesid algselt maakonnad kahe erineva süsteemi – valdade ja kihelkondade skeemi järgi. Kuid kuna valdadel olid oma valitsused ja kihelkondadel mitte, siis need kadusid peagi haldusjaotuses käibelt. Ametikult kaotati kihelkonnad 1926. aastal, kui nad jäid alles vaid kultuurilise ning koguduse piirkonnana.⁸⁰

Vabariigi sünniga muutus oluliselt ka kirikukorraldus. Esimene kirikukongress oli võtnud eesmärgiks ümber korraldada senine „feodalistlik maakirik“ vabaks rahvakirikuks, millele Eesti Ajutine Valitsus andis tunnustuse veebruaris 1919, sellega allutati kõik luteri usu kogudused Eestimaa Konsistooriumile. Sama aasta septembris kinnitati Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku põhikiri ning konsistooriumi eestseisus koosnes nüüd ainult eestlastest. Tänu uuele maaseadusele leidsid aga kogudused koos õpetajaga end päevapealt olukorrast, kus pastori majandamisele tuli leida uued alused ning see oli kogudustele esiti harjumatu. Oli ju kirik olnud rahvale alati prii ning uued maksunõuded õpetajate ning kirikuvalitsuse ülalpidamiseks põrkusid rahvalt tagasi arusaamatuse ja trotsiga. 1920. aastal lõppesid kõik kirikukoormised, 1921 võeti õpetajatelt ja köstritelt ära talumaade rendi tulu. Viimaks võõrandati ka maa. Tehtud veast saadi aru kuus aastat hiljem, kui tagastati siiski väike osa maadest. Kirikumõisatele oli tehtud selleks ajaks juba korvamatu kahju.⁸¹

Olukorda ei parandanud ka 1925 vastu võetud „Usuühingute ja nende liitude seadus“, mis pani vastutuse igale üksikule kogudusele ja jättis konsistooriumile vaid järelevalve rolli. Riik ei huvitunud kiriku muredest ja meeleolu oli rusuv.⁸² Esimesi suhete paranemise märke oli näha aastal 1934, kui ametisse asus piiskop Hugo Bernhard Rahamägi. Hakkas paranema suhtumine kirkusse üldisemalt ning leebuma hakkas ka riik. Valitsus võttis vastu seaduse, kus võõrandatud maade eest tasuti hüvitist pantkirjadega 20 aasta jooksul.⁸³

Eesti Vabariigi ajal asutati palju uusi kogudusi (neist vaid mõned: Narva Aleksandri, Avinurme, Petseri, Peetri, Nõmme, Elva, Randvere, Tapa, Anna, Kärkla, Kärgu, Kärü, Laatre, Lohusuu,

---

⁸⁰ Valdo Praust, Kihelkondliku haldusjaotuse tutvustus – Eesti mõisaportaal, <http://www.mois.ee/kihel/kihel.shtml> (vaadatud 21.04.2019).

⁸¹ K. Veem, Eesti vaba rahvakirik, lk 268–275.

⁸² Samas, lk 276–282.

⁸³ Samas, lk 310–320.

Mustvee, Nõva, Piirsalu, Sindi, Tahkuranna, Peetrimõis, Mõisküla, Vara, Tallinna Peeteli, Tudulinna, Tallinna Toomkogudus, Alatskivi, Taagepera, Kunda, Rakvere Pauluse, Nõmme Saksa Lunastaja, Paide Saksa Püha Risti, Pindi, Rakke, Rakvere Saksa, Loksa; osa neist olid varem abikogudused). Tasapisi kasvas koguduste arv – kui 1924 tegutses neid 140 (140 õpetajat ja 140 köstrit), siis aastal 1940 170 kogudust (209 õpetajat ja 206 köstrit). Kui õpetajate hulk oli 1919 veel sakslaste kasuks (58/74), siis 1939 oli õpetajaskond juba valdavalt eestikeelne (173/49).⁸⁴

Neil aastatel püstitati ka mitmeid uusi pastoraate (Nõmme Saksa Lunastaja, ill 37), samuti võeti kasutusele tühjaks jäänud mõisamaju (Avinurme, ill 38).

37. Nõmme Saksa Lunastaja kiriku pastoraat, 1928 38. Avinurme pastoraat, algselt Laiuse mõisa abimõis

4.3 Saksa õpetajate lahkumine

Aastaks 1928 oli olukord selline, kus maakohtades ei olnud sakslastest koguduse nn pärisliikmeid enam paljudes kohtades olemas, nüüd oli kirikul ka uus nimi ja piiskop ning paljud õpetajad eestlased. Kirik sellisena peegeldas olukorda kogu maal. Venelased ja sakslased olid küll kohal, kuid neil ei olnud enam sõnaõigust – sakslastest kodanike arv oli Eestis veel vaid 18000. Seisusevahesid ei eksisteerinud enam nii nagu varem – aadlikud, kes olid olnud selle maa ülemkihiiks, olid juba jäädavalt lahkunud. Kirikuõpetajad ei saanud aga mõelda lahkumisele, sest nende kogudus vajab neid.⁸⁵ Saksavaenulikkusest hoolimata pidasid nad siia jäämist enda kohustuseks ning nimetasid reeturiteks neid, kes olid naasnud Saksamaale. Elu jätkus veel vähemalt mõnda aega endiselt. Ärevust tekitas aasta 1934, kui president K. Päts kuulutas välja kaitseseisukorra, mis kärpis vähemuste õigusi, tsenseeris ajakirjandust ja keelustas erakonnad. Liberaalne ja demokraatlik ajajärk oli jõudmas lõpule.⁸⁶

1939. aastal tundsid nii eestlased kui ka sakslased, et nende ühine kodumaa on ohus. Saksamaal hakati ette valmistama *Umsiedlungit*. Kuna päästmisaktsioon ei tohtinud sellena aga välja

⁸⁴ K. Veem, Eesti vaba rahvakirik, lk 323–324.

⁸⁵ C. Aschenbrenner, Pastoraat..., lk 146–155.

⁸⁶ Samas, lk 156–163.

paista, nimetati ettevõtmist „uute Saksa asualade kujundamiseks ümberasustamise kaudu“. Oktoobris 1939 lahkusid laevadega pea kõik sakslased, jättes maha oma kodud. Kuigi mahajäetud hoonete eest said nad hüvitist ja lahkusid ikkagi vabatahtlikult, ei olnud kerge lahkuda maalt, mis on olnud koduks sinu perekonnale sajandeid.⁸⁷

Eestile saatuslikuks saanud Molotov-Ribbentropi pakt aastast 1939 ja sõjaväe saabumine ning NSVL-iga liitmine 1940 oli loonud uue olukorra, kus kirikule polnud enam kohta ja ta oli määratud likvideerimisele. Kõik kiriku ühiskondlikud funktsioonid lõpetati – kooliharidus, leeriõpetus jne. Usulised talitused olid lubatud vaid kirikuruumis. Paljud õpetajad arreteeriti, viidi ära ning jäid kadunuks. Saksa okupatsioon 1941–1944 andis selles osas vaid ajutist leevendust. 1944 sügisel põgenesid paljud vaimulikud Eestist, jätkates oma tegevust eksiilis.⁸⁸

39. Kirikumõisate ajastu lõppemine, meenutus Kihelkonna pastoraadist.

⁸⁷ C. Aschenbrenner, Pastoraat..., lk 156–163.

⁸⁸ K. Veem, Eesti vaba rahvakirik, lk 332–336.

5. Hoonete riigistamine ja selle tagajärjed 1940–1990, tagastamine kogudustele

5.1 Religioonivastane poliitika ja selle mõju kiriku- ja pastoraadihoonetele

1940. aastal hakkas ka Eestis kehtima NSVL seadused, millest suurimat mõju avaldas 1929. aastal vastu võetud religiooniseadusandlus – keelustati usuõpetus ja vaimulikud seminarid, suleti Tartu Ülikooli usuteaduskond ja hävitati vaimulikku kirjandust. Kuigi II maailmasõja järel toimus kiirelt kirikute allutamine riigivõimule ja juhtivate vaimulike represseerimine, siis uue võimu esimesel kümnendil jäi usuküsimus siiski tahaplaanile.⁸⁹

1943. aastaks oli kirikuõpetajata jäänud Eestis kolmandik kogudustest. Kuna paljud olid põgenenud, said nüüd õpetaja kohta täita ka need, kel polnud teoloogilist haridust. Keelustati vennastekoguduste liikumine. Paljud selle liikmed ühinesid nüüd luterliku kirikuga ja just neist saidki suures osas koguduste eestvedajad.⁹⁰ Aastal 1945 kehtestati Usuühingute tegevuse seadus⁹¹, mis sätestas koguduste kohustused – vastu võis võtta ainult annetusi, kuid mitte liikmemaksu. Sellest sissetulekust pidi piisama nii palkadeks, maksudeks kui hoonete remondiks. Samas ei omanud kogudus juriidilise isiku õiguseid ja keelatud oli igasugune tegevus, mis ei olnud otseselt seotud kirikliku talitusega – usuühingute vastastikune abistamine, liikmete rahaline toetamine, varjupaikade ja lasteasutuste asutamine, igasugune huvitegevus jne. See kõik pidi olema allutatud riigile.

Sõjas suurt kahju kannatanud kirikud ja pastoraadid olid maareformiga võetud küll täitevkomiteede omandusse, kuid nii mõnelgi juhul (nt Kaarmas) antud lepingu alusel kogudusele kasutada, kehtestades sellega ka vastutuse hoonete korrashoiuks ja remondiks. Ka enamik talupidamisi likvideeriti kolhooside rajamiseks ja peredele jäeti vaid kuni 0,6 ha maad. Selline masendav olukord põhjustas paljude inimeste siirdumist linnadesse ja seeläbi ka maakoguduste liikmete vähenemist.⁹²

Eestis võib märgata veelgi suuremat aktiivsust religioonivastases võitluses alates 1957. aastast – hakati võitlema kiriklike pühade vastu, propageerima ilmalikke pulmi ning tegelema aktiivse ateismi propagandaga. 1960. aastal võttis kirikuvastane võitlus uue suuna, kui toetudes NL Ministrite Nõukogu määrusele hakati senisest aktiivsemalt kitsendama kirikuorganisatsioonide

⁸⁹ Atko Rimmel, Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990: tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011, lk 21–26.

⁹⁰ Eesti kiriku- ja religioonilugu. Toim Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018, lk 235–238.

⁹¹ ENSV Teataja 1945. Usuühingute tegevuse seadus.

⁹² Hannes Nelis, EELK Kaarma kogudus aastatel 1940–1993. Kaarma, 1999, lk 32–36.

tegutsemise piire ning nende tegevust kammitsema erinevate rahaliste nõudmistega, nagu nn Rahufondi maksed või kogudusehoonete kindlustusmaksed. Kogu see periood ei suutnud siiski kirikuelu välja juurida ning see liikus pigem põrandaaluseks tegevuseks, mis muutis tegevuse kontrollimise keerukamaks. Selle tulemusel alustati 1960. aastate lõpul kirikuelu näilise leevendamise, rakendati kehtinud seaduseid veidi leebemas võtmes, kuid siiski järjekindlalt.⁹³

Usuvabaduse kuvandi tekitamiseks⁹⁴ anti kirikud ja palvemajad kogudustele tasuta kasutada, kuid koguduste elu raskendamiseks kasutati muid vahendeid. Kirikud pidid tasuma kõrgendatud tulumaksu ja elektri hindu, kohustusliku kindlustuse, ning alates 1970. a ka kultuurimälestiste säilitamise fondi makseid.⁹⁵ Näiteks üür ja halduskulud olid kogudustele ja kiriku töötajatele tavalisest kodanikust neli korda ja tulumaks üle kolme korra suurem.⁹⁶

1970. aastail järjest vaibuv ateismipropaganda lõi aluse uue põlvkonna noorte kasvuks, kes leidsid tee kirikute kogudustesse ja hakkasid seal aktiivsete liikmetena senisest enam riigivõimule vastupanu osutama. Kogu religioonijärelevalve ja ateismi propaganda süsteem varises kokku 1984–1985. aastal Mihhail Gorbatšovi võimule tülles. Eestis on suuremaid muutusi märgata aastal 1988, kui otsustusõigus religioonipoliitika eest anti kohalikule tasandile. Esimestel aastatel suhtuti uude vabadusse veel mõningase ettevaatlikkusega, kuid 1990. aastaks olid lõpetanud Eestis töö kõik religioonivastase töö üksused. Hoolimata aastakümneid kestnud agitatsioonist ja represseerimistest jõuti kirikuelu kaotamisega ainult poolele teele, kusjuures suurimaks kannatajaks võib pidada Vene Õigeusu kirikut.⁹⁷

Kirikute maksukoormust hakati vähendada alles 1988. aastal ning kasvama hakkasid ka toetused kirikute remondiks. Samal aastal hakati hulgaliselt tagastama ka koguduste hooneid.⁹⁸

5.2 Mõisahoonete väärtustamine ja inventeerimine nõukogude perioodil

ENSV Arhitektuurivalitsuse juurde loodi 1944. a väike, põhiliselt järelevalvega tegelev muinsuskaitse osakond. Aastal 1969 moodustati sellest Vabariiklik Arhitektuurimälestiste kaitse inspeksioon (VAMKI). 1950. a asutati Arhitektuurivalitsuse juurde Teaduslik

---

⁹³ A. Rimmel, Religioonivastane võitlus..., lk 288–295.

⁹⁴ Usuvabadus NL-is oli näiliselt lubatud klausliga „Usk tuleb kuulutada eraasjaks. Riigil ei tohi olla tegemist usuühinguga, usuühingud ei tohi olla seotud riigivõimuga. Igaühel peab olema täielik vabadus tunnistada mistahes usku või mitte tunnistada, s.o olla ateist, kelleks ongi tavaliselt iga sotsialist“. A. Rimmel, Religioonivastane võitlus..., lk 21.

⁹⁵ A. Rimmel, Religioonivastane võitlus..., lk 154–159.

⁹⁶ Eesti kiriku- ja religioonilugu, lk 304–308.

⁹⁷ A. Rimmel, Religioonivastane võitlus..., lk 288–295.

⁹⁸ Samas, lk 159–162.

Restaureerimise töökoda (TRT), mille ülesandeks sai arhitektuurimälestiste uurimine ja restaureerimine. 1968. a organiseeriti TRT Vabariiklikuks Restaureerimisvalitsuseks (VRV).⁹⁹ Kui nõukogude aja esimestel kümnenditel pöörasid muinsuskaitstjad tähelepanu eelkõige vanemale linnaarhitektuurile, linnustele, ning osalt ka kirikuhoonetele, siis seoses Lahemaa Rahvuspargis esimeste korrastatud mõisaansamblite rajamisega muutus aktuaalseks ka mõisate seisukord. Mõisaajastu lõpust oli möödunud juba mitu põlvkonda ning see pakkus piisavat ajadistantsi, et mööda vaadata mõisatega seonduvatest valusatest teemadest ning võimaldas suhtuda mõishoonetesse kui arhitektuuriväärtustesse. Nüüdseks olid need hooned muutunud kunagise kujutletava romantilise maailma võrdkujuks. Fredi Tompsi kutsel alustas mõisate inventeerimise eestvedajana tööd Helmi Üprus, kaasates ka teised ajaloolased, nagu Juhan Maiste, Olev Suuder jt. Peagi selgus, et tööga tuli alustada peaaegu tühjalt lehelt, kuna varasem detailsem info mõisamajade kohta puudus või oli väga killustatud.¹⁰⁰

Inventeerimisel võeti vaatluse alla eelkõige mõisad alates 18. sajandist, kuna varasemast hoonestusest ei olnud palju teada. Välja jäeti esmalt ka kirikumõisad, mida peeti osaks kirikuansamblist ja leiti, et nende uurimine ja kaitse tuleb teostada koos kirikuga. Kuna seni puudus Eesti mõisaid kirjeldav üldkäsitlus, siis esmalt keskenduti nimekirjade koostamisele ja eksperimendina võeti ette Harjumaa. Kogutud materjal oli piisav küll nn esmaabiks, mis võimaldas teha muinsuskaitset ja funktsiooni korrigeerivaid ettepanekuid, kuid ei olnud piisav hinnangute andmiseks ning restaureerimistööde kavandamiseks. Leiti, et mõned hooned olid selleks juba liiga lagunened – neid sai veel mõõdistada ja pildistada, kuid sellest kauem neil elulootust ei olnud. Üllatuslikult leiti, et paljud hooned on maha jäetud ja neis tegutsenud funktsioonid liikunud mujale. Võõraks jäi tollal veel mõtteviis, et hoonete lagunemine võiks olla mitte ainult muinsuskaitstjate, vaid ka omaniku ja kogukonna asi (ill 40, 41, 42).¹⁰¹

40. Kaarma 1983.

41. Halliste 1960.

42. Kodavere 1989.

⁹⁹ Riin Alatalu, Muinsuskaitse siirdeühiskonnas 1986-2002: rahvuslikust südametunnistusest Eesti NSV-s omaniku ahistajaks Eesti Vabariigis. Doktoritöö. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2012, lk 51.

¹⁰⁰ Olev Suuder, Inventory of manors – future of the past. – Baltic Journal of Art History 2011/2012: Helmi Üprus 100, lk 77–86.

¹⁰¹ Juhan Maiste, Mõisaarhitektuuri inventeerimise algus. – Ehitus ja Arhitektuur 1978, nr 2, lk 14–18.

1978. aastal eraldati uurimine ja restaureerimine – VRV jätkas praktilise tööga ja uurimine määrati nüüdsest Kultuurimälestiste Riiklikule projekteerimisinstituudile (KRPI), mis 1988. a nimetati RUPI „Eesti Ehitismälestisteks“ ja 1992 RAS Eesti Ehitismälestisteks. 1980. aastate lõpul töötas instituudis 285 inimest, see oli tähtsaim ehitusajaloo uurimiskeskus kogenud ja hinnatud spetsialistidega.¹⁰²

5.3 Kirikukompleksi hoonete tagastamine ja kaitse 1990. aastatel

1980-ndate lõpul toimunud poliitilised muutused ja ühiskondlik liikumine viisid Eesti Vabariigi taasloomiseni augustis 1991. Iseseisvusdeklaratsioon ei saanud aga üleöö kaotada okupatsioonirežiimi, seda asendada vaba turumajandusega ning eri valdkondade tegevusi üle viia uutele alustele. Osalt saadi uue riigi loomisel toetuda varasemale iseseisvusajale, kuid paljud lahendused tuli välja töötada uued. Arvamuste lahknemised selles osas ning raske majanduslik olukord põhjustasid pingeid ja vastuseisu.¹⁰³

Detsembris 1990 võttis Eesti Vabariigi Ülemnõukogu vastu otsuse „Omandiõiguse järjepidevuse taastamisest“. Sellega pandi alus omandiõiguse täielikule taastamisele õigusliku järjepidevuse alusel. Otsusele toetudes võeti juunis 1991 vastu omandireformi aluste seadus, mille alusel kuulus tagastamisele vahemikus 16.07.1940 kuni 1.06.1981 natsionaliseeritud, kollektiviseeritud ja õigusvastaste repressioonidega võõrandatud vara.¹⁰⁴ Vara tagasisaajateks olid ka Eesti Vabariigis kuni 1940. aastani tegutsenud ühiskondlikud organisatsioonid ja usuühingud, kui nende põhikirjaline tegevus ei olnud katkenud (osa 2, par 9, lõige 1). Selle seaduse alusel taotles enamik kogudusi kirikumõisa hoonete tagastamist. Enamasti ühiskondlikus kasutuses olnud pastoraadihooneid puudutas aga ka klausel, millega kohalikul omavalitsusel on ostueesõigus organisatsioonide vara võõrandamisel, mis on vajalik kohaliku haldusüksuse elanikkonna sotsiaalseks ja kultuuriliseks teenindamiseks. Kui kohalik omavalitsus seda ei kasuta, on tal õigus nõuda uuel omanikult vara senise sihtotstarbega kasutamist. See nõue seadis teatavad piirangud tagasi saadud hoonete kasutamisel.¹⁰⁵

---

¹⁰² R. Alatalu, Muinsuskaitse siirdeühiskonnas..., lk 51.

¹⁰³ Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Toim Sulev Vahtre. Tartu : Ilmamaa, 2005, lk 398.

¹⁰⁴ Arvo Kuddo, Omandireformi okkiline rada, 22.09.2009. Eesti Üürnike Liidu koduleht, <http://www.kodueest.ee/Omandireformi-okkiline-rada> (vaadatud 21.04.2019).

¹⁰⁵ Eesti Vabariigi omandireformi aluste seadus, vastu võetud 13.06.1991. <https://www.riigiteataja.ee/akt/12997538> (vaadatud 21.04.2019).

Märtsis 1990 moodustati Eesti NSV Riiklik Usuamet, sama aasta oktoobris anti riigi ja kiriku suhete vahendamine üle Kultuurministeeriumile ning 1992. a liideti see osakond Siseministeeriumiga, jaanuaris 1993 moodustati Siseministeeriumi Usuasjade talitus.¹⁰⁶

Nõukogude aeg tähendas luteri kiriku jaoks rahvakiriku staatuse kaotamist. Eestis ei olnud enne sõjaeelseid aastaid sidet religiooni ja rahvusluse vahel ning luteri kirik oli inimeste teadvuses seotud eelkõige baltisakslastega. Nõukogude periood oli kirikult siseselt võtnud aga harjumuse näha kirikut ühiskonnas võrdväärseks. Seetõttu ei osatud ka ette võtta samme koguduste majandusliku olukorra parandamiseks, näiteks majandusühingute loomisega või maksustamisega riiklikul tasandil.¹⁰⁷

Arhitektuurimälestiste kaitsega tegelevates ametites algasid muutused juba 1980. aastate lõpul. Väikeettevõtlust soosiv poliitika viis üsna kiiresti Eesti Restauraatori killustumiseni väikesteks eraettevõteteks (Restor, Kar-Grupp, ARC Projekt jt) ning aktsiaseltsina jätkas see oma tegevust kuni aastani 2000. Ametitest lahkusid eeskätt just arhitektid, samas kui riiklikku kaitset korraldanud ametitesse jäid ajaloolased ja arheoloogid.¹⁰⁸

Muinsuskaitseamet moodustati oktoobris 1993, võttes endale liiga suured kohustused mälestiste haldamisel, samuti jäi väheseks koostöö kohalike muuseumide ning omavalitsustega. Seadus ei pannud kohalikule omavalitsusele kohustusi oma piirkonna mälestiste säilitamisel ja need muutusid pigem ebasoovitavaks koormaks. Samas oli ka Muinsuskaitseamet ise mõjutatud riigieelarve tõmbetuultest, muutudes aastate möödudes riigivõimu silmis järjest marginaalsemaks. Ametile jäi nüüdsest peamiselt järelevalve funktsioon, samas kui uurimine ja restaureerimine läksid eraettevõtetele.¹⁰⁹

Nõukogude perioodil olid arhitektuurimälestised jagatud üleliidulise, vabariikliku ja kohaliku tähtsusega kategooriatesse. Vabariiklikke nimekirju uuendati ehk kord kümnendis. Kohalike mälestiste üle oli voli otsustada täitevkomiteedel. 1994. a märtsis kehtima hakanud Muinsuskaitseadusega kehtestati, et amet vaatab nii kohalikud kui ka vabariiklikud nimekirjad üle ja otsustab aasta jooksul, millised hooned vastavad mälestise tunnusele.¹¹⁰ See ülesanne kujunes aga liiga mahukaks, seetõttu on ka enamik pastoraadihooneid võetud mälestisena kaitse alla alles 1998.–1999. aastal.

---

¹⁰⁶ A. Rimmel, Religioonivastane võitlus..., lk 61–67.

¹⁰⁷ Eesti kiriku- ja religioonilugu, lk 241–244.

¹⁰⁸ R. Alatalu, Muinsuskaitse siirdeühiskonnas..., lk 56.

¹⁰⁹ Samas, lk 60.

¹¹⁰ Samas, lk 68.

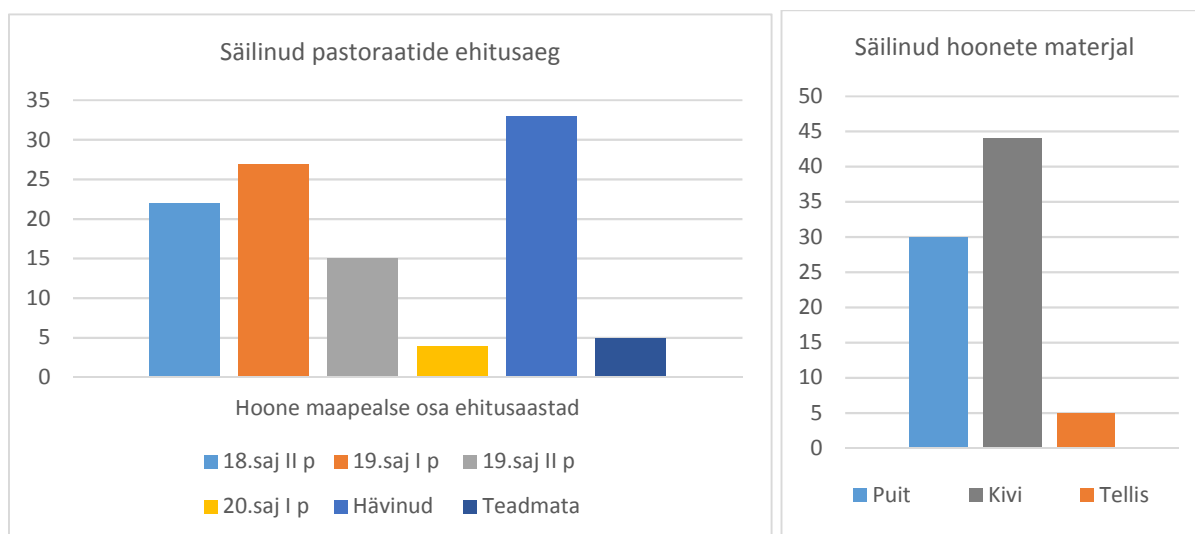
Hoonete kaardistus ja ülevaade seisukorrast

6.1 Pastoraadihoonete säilivus ja kaardistus 2018–2019

Käesoleva töö raames on koostatud ülevaatlik tabel pastoraadihoonetest (Lisa 1) vastavalt kihelkondlikule haldusjaotusele (kehtiv kuni aastani 1919), kus igas kihelkonnas oli üks kirikumõis. Uurimuse raames on käsitletud põhjalikumalt vaid kompleksi peahooneid, osalt töö mahukuse tõttu, osalt ka väheste ajalooliste allikate ja tänapäevase varieeruva kasutuse tõttu, kus abihoonetel pole kompleksi peahoonega tihti enam mingit seost.

Enamik pastoraadihooneid (täpselt 100) on üles märgitud ja lühidalt kirjeldatud suuremahulises mõisate inventeerimises „Mõisate ülevaadet (1976–1978)“, mis on heaks allikaks pastoraatide seisukorra hindamisel neil aastatel, ning ka hävinud pastoraatide tuvastamisel. Põhjalikum uurimus ehk ajalooline õiend on koostatud vaid kolmele kirikumõisa peahoonele (Kuusalu, Reigi, Noarootsi).

Tänapäevase ülevaate pastoraadihoonete seisust saab Kultuurimälestiste riikliku registri abil kahjuks ainult ehitismälestiseks tunnistatud pastoraadikomplekside osas (41 peahoonet, 12 aita, 10 keldrit, 7 talli, 2 rehehoonet, 4 lauta, 3 kõstrimaja, 3 leerimaja, 5 kaevu, 3 sauna, 1 kuivati, 3 piirdemüüri, 7 parki, 1 sild). Käesoleva uurimuse andmetel on säilinud peahooneid loetletud kokku aga 77 ning hävinud 31. Teadmata on säilinud abihoonete arv. Uurimuse raames on autor külastanud ja pildistanud 16 peahoonet. Ülejäänud säilinud pastoraatide osas on andmeid kogutud suhtluses koguduse õpetajaga või juhatusega, mõisaraamatute, koguduse veebilehtede ja ajakirjanduse abil (parimaks allikaks võiks nimetada ajalehe Eesti Kirik veebiväljaannet, samuti maakonnalehti).

43. 44. Kokkuvõtte säilinud pastoraatide ehitusaja ja materjalide osas.

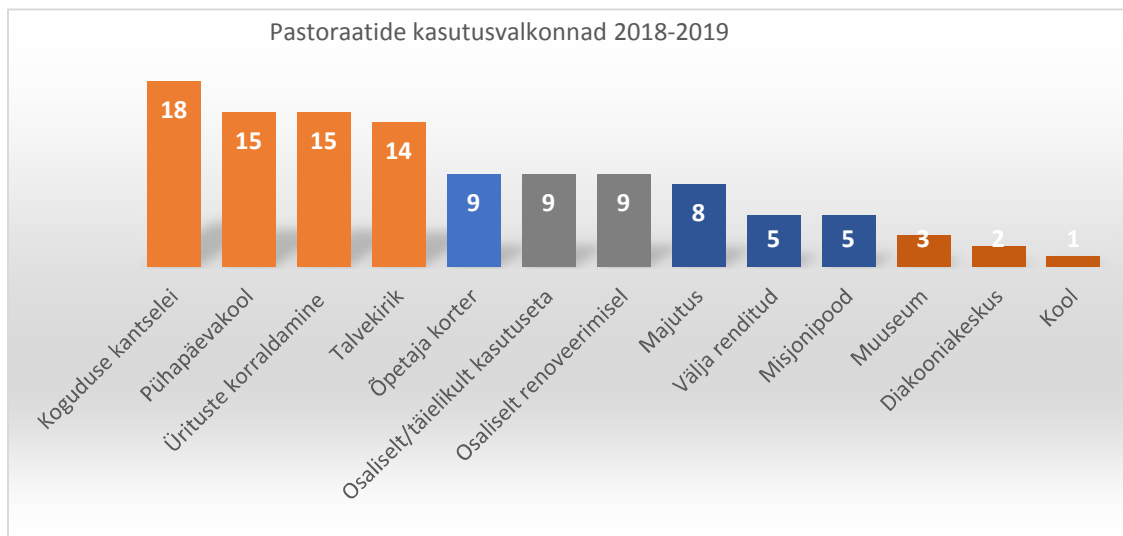
Enamik pastoraadihooneid on läbi nõukogude aja säilinud tänu nende kasutamisele koolide, haiglate, kultuurimajade või korteritena aastail 1940–1990. See tähendas, et maja välimus hoiti enamasti korras ja katus peal, kuid siseruumides ei väärinud maja planeering ega viimistlus enam mingit tähelepanu ning säilitati vaid neid detaile, mida oli veel võimalik hädapärast kasutada. Mitme pastoraadihoone välimuse rikkusid neil aastatel rajatud suuremahulised ja sobimatud silikaadist juurdeehitused (ill 46, 47), enamasti tabas see saatus koolimajana kasutatud hooneid. Paari hoone puhul lisati kasutusest tingituna katuse väljaehitused või lausa teine korrus, mis on varasema hoone välimust tundmatuseeni muutnud (ill 45). Seoses keskküttesüsteemide levikuga hakati seda lahendust kasutama ka pastoraadihoonetes (ühendusega kas oma katlamajja või asula võrku), kus enamasti 1980. aastatel rajatud trassid rikkusid hoonete vanu põrandaid (nt Reigi, Muhu). Nüüdseks on need süsteemid tihti amortiseerunud või eemaldatud.

45. Põltsamaa pastoraat (kogudusehoone) 46. Valjala pastoraat (praegune valla teeninduskeskus)
47. Martna pastoraat (kogudusehoone, endine koolimaja)

6.2 Pastoraadihoonete kasutamine ja hetkeolukord

Töö raames toimunud küsitluse andmeil on Eestis pastoraadihoonete enamlevinud kasutusviisid järgnevad:

48. Kokkuvõtte külastuste ja küsitluse andmetel (kokkuvõtted 35 kogudusele kuuluva pastoraadi põhjal).

Koguduse funktsioonid. Kogudustele kuulub aastal 2019 75 % (57 hoonet) pastoraadi peahoonetest. Kõik varasemad kirikumõisa hooned kuulusid 1990. aastate algul omandireformi käigus¹¹¹ tagastamisele EELK kogudustele. Enamik koguduse valduses olevates hoonetest on kasutusel kas koguduse kantseleina, talvekirikuna, õpetaja korterina, pühapäevakooli ruumidena, teeliste majutusruumidena, sageli paikneb pastoraadis ka misjonipood, mis tagab kogudusele väikese sissetuleku. Paljud pastoraadid olid tagastamise ajaks lagunenud ja rüüstatud ning sageli oli kirikuõpetaja oma perega see, kes korraldas mahukaid talguid kogukonna, vabatahtlike ja välisriikide sõpruskoguduste abil hoonete korrastamiseks. Juttu ei saanud olla aga hoone kapitaalsest remontimisest ning tollal käepäraste vahenditega tehtud tööd on tänaseks tihti amortiseerunud. Täna jätkub vähestel kogudustel võimalusi hoone põhjalikuks remondiks ning paljud hooned on konserveeritud, ootamaks tulevikus tekkivaid võimalusi. Õnneks leiame ka rõõmustavaid näiteid, kus enamasti välisrahastuse toel on olnud võimalik teha suuremaid töid, mis aitavad kaasa hoone jätkusuutlikkusele. Pastoraadi peahoone on koduks kümnekonnale kirikuõpetajale. Kuna sageli tuleb ühel õpetajal hoolitseda 2–3 koguduse eest ning viimastel kümnenditel on püstitatud õpetajatele/kogudustele ka uusi, säästlikumaid hooneid, siis on paljud pastoraadid alakasutatud.

Avalikud funktsioonid. Omavalitsuste ja riigi ettevõtete hallata on aastal 2019 10 % (7 hoonet) pastoraadi peahoonetest. Paljud endised pastoraadid on kasutuses tänapäeval vallakeskusena, muuseumina, koolina jne. Selle põhjuseks on koguduse loobumine hoone tagasinõudmisest, peahoone vahetamisest kohaliku omavalitsusega mõne muu, säästlikuma hoone vastu või kohtulahendist valla kasuks, kuna hoone kõrvale on püstitatud pastoraadist mahukam juurdeehitus. Valla halduses olevad hooned on kahtlemata paremas seisus, sest enamasti on need aktiivses kasutuses ja seetõttu ka paremini hooldatud.

Eravaldused. Eraomandis on aastal 2019 15% (11 hoonet) pastoraadi peahoonetest. Eravaldusena säilinud kirikumõisa hoonetes on ehk pilt kõige kirjum – paljud neist on jäänud nõukogude perioodil ümberehitatud korterelamuteks (nt Kadrina), taastatud esinduslikuks hotelliks (nt Pärnu Eliisabeti) või muutunud tootmisettevõtteks (Käina). Jagatuna mitme omaniku vahel ei ole hoone kui terviku ja selle ümbruse käekäik enam kellegi isiklik mure ja nii on sellises kasutuses nendel pastoraatidel ka suurem oht kaotada oma arhitektuurselt väärtuslik kuju.

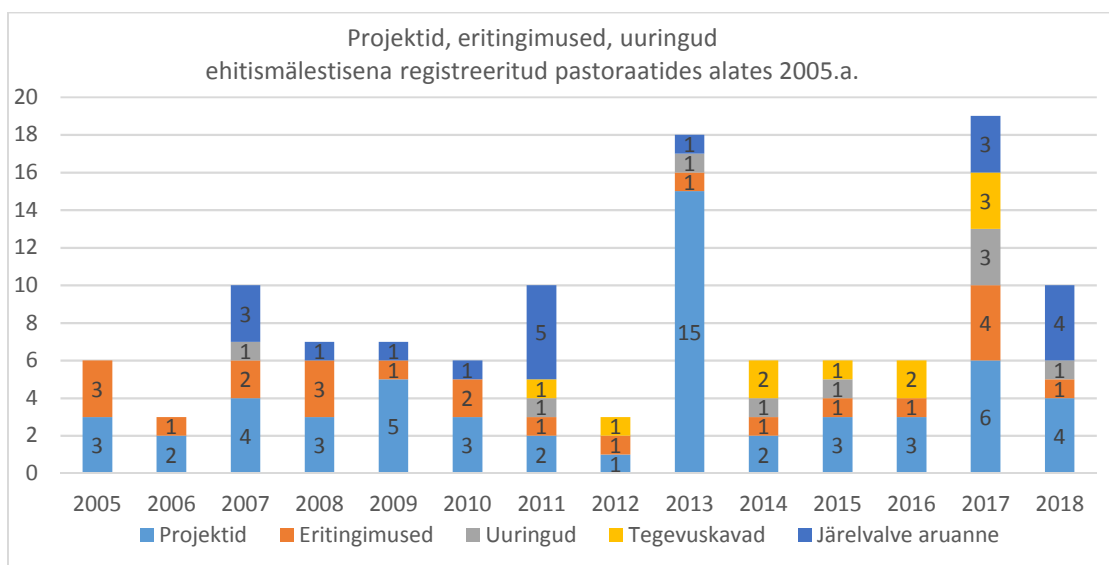
Hävinud. Hävinuks võib lugeda 31 varasema kirikumõisa kompleksi pastoraadihoonet.

---

¹¹¹ „Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsus Omandiõiguse järjepidevuse taastamisest“, vastu võetud 19.12.1990, <https://www.riigiteataja.ee/akt/828122001001> (vaadatud 21.04.2019).

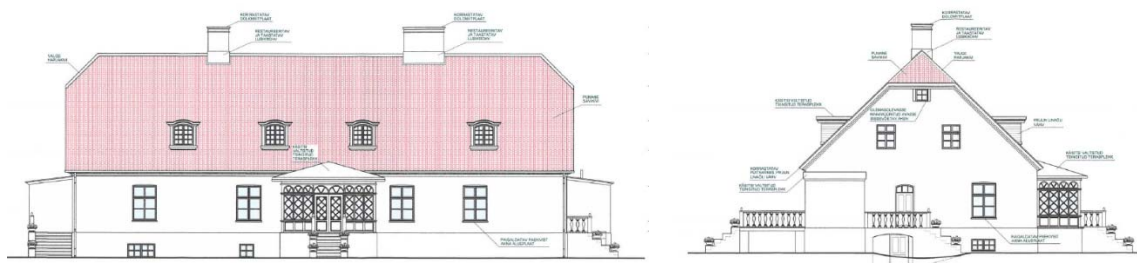
6.3 Pastoraatide peahoonetes teostatud projektid ja uuringud

Ehitismälestisest pastoraatides teostatud projektide, eritingimuste ja uuringute kohta saab ülevaate Kultuurimälestiste riikliku registri register.muinas.ee ning arhiivide infosüsteemi ais.ra.ee abil.

49. Kokkuvõtte vahemikul 2005–2018.

Põhiosa pastoraadihooneid puudutavatest projektidest puudutavad katuste, vahelagede, fassaadide (sh trepid, verandad) ja trasside uuendamist. Terviklikku lahendust kogu hoonele näevad ette vaid üksikud näited (nt Pärnu, Suure-Jaani, Maarja-Magdaleena). Seega on paljudes pastoraatides jõutud vaid avariiliste töödeni, millega ei ole võimalik saavutada hoonete kauaaegset säilimist ning mõistlikumat kasutamist. Siiski on ka häid näiteid hoonete fassaadide restaureerimisest, mis on stiilipuhtalt kavandatud ja vähemalt osaliselt ellu viidud, näiteks Reigi (ill 50–51), Viru-Nigula jt.

50–51. Reigi pastoraat, vaade lõunast ja idast, projekt Dagopen OÜ.

Nägemust vana maja taastamisest ning seega ka projekti tulemust mõjutavad väga oluliselt projekteerija käekiri ning erialane taust. Praegustest mälestistega tegelevatest projekteerijatest

on enamik siiski restaureerival seisukohal ning tööde teostamisel on valdav soovitus kasutada pigem „ajastule sobivaid materjale“. See lähenemine on igati õigustatud, kui meil on piisavalt andmeid ning eeskujusid, millest inspiratsiooni ammutada. Jälgima peaks aga sel juhul ka, et traditsiooniliste võtete kõrval mitte välistada tänapäevaseid lahendusi, mis teevad kujundatava maja kodusemaks ja omasemaks tänapäeva kasutajale ning vaatavad veidi ka tulevikku. Palju sõltub ka kavandatavast hoone funktsioonist – muuseumi, külastuskeskuse või majutuse puhul ootab külastaja alati väikest üllatust, mida aga ei paku liialt konservatiivsed lahendused.

Ajalooaja maja puhul ei saa projekteerija paratamatult olla egoistlik ega lähtuda vaid isiklikest tõekspidamistest – ta peab arvestama muinsuskaitse põhimõtteid, tellija soove, uuringute tulemusi, kavandatud ruumide funktsiooni, kasutuskoormust ja rahalisi vahendeid.¹¹² Kõiki neid nõudmisi täita soovides tuleb paratamatult jõuda kompromissideni. Seejuures on oluline siiski luua kogu projekteerijate meeskonnaga ühine eesmärk ja visioon. Kahjuks ei aita sellele kaasa „värvitoonide määramine järelevalve käigus“. Projekteerijad võiks senisest enam määratleda mitte ainult ajastutruu kujunduse, vaid luua ka rohkem sisukust – on ju atraktiivne sisu see, mis meelitab kohale rohkem külastajaid ja seeläbi juhib tähelepanu paljudele väärtulikele arhitektuurimälestele. Tänapäevase kvaliteetse ruumi märksõnad nagu avatus, mobiilsus, multifunktsionaalsus, sise- ja väliruumi suhe ning kaasaegsed tehnilised lahendused ei pea jääma vaid uue arhitektuuri pärusmaaks.

Senisest enam võiksime mõelda arhitektuurimälestise taastamisele mitte ainult hoonepõhiselt, vaid kaasates ka selle ümbruse. Läbimõeldud teedevõrk ning kena haljastus elustavad kogu piirkonda, mis võiks olla üheks oluliseks motivaatoriks ka vallale rahaliselt panustada. Saaks ju pastoraati ümbritsev park või aed olla sama oluline vaatamisväärsus ning turistimagnet. Avatud pilguga tasuks vaadata ka pastoraatide ümbruses asuvaid abihooneid, mis võivad pakkuda võimalust värskendada oluliselt kogu kompleksi ilmet.

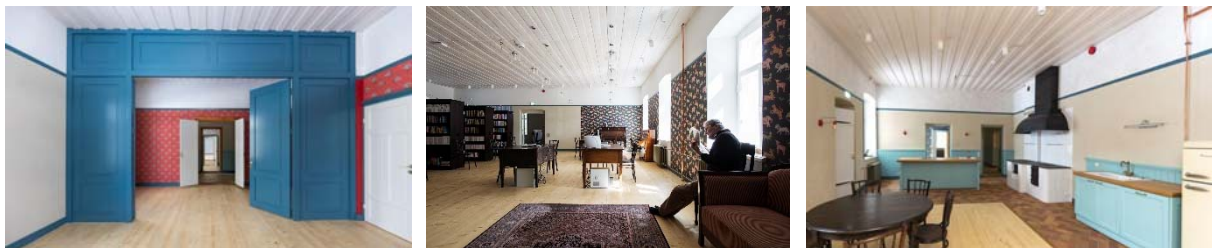

52. O. Lutsu külastuskeskus Palamusel, endise leerimaja varemetel.¹¹³

¹¹² Muinsuskaitseameti arhiiv (edaspidi MKA), ERA.5025.2.14530: Juuru pastoraadi peahoone. Ehitus- ja restaureerimistöde põhiprojekt. Osa VIII. Sisekujundus. Restauratorprojekt, 2013.

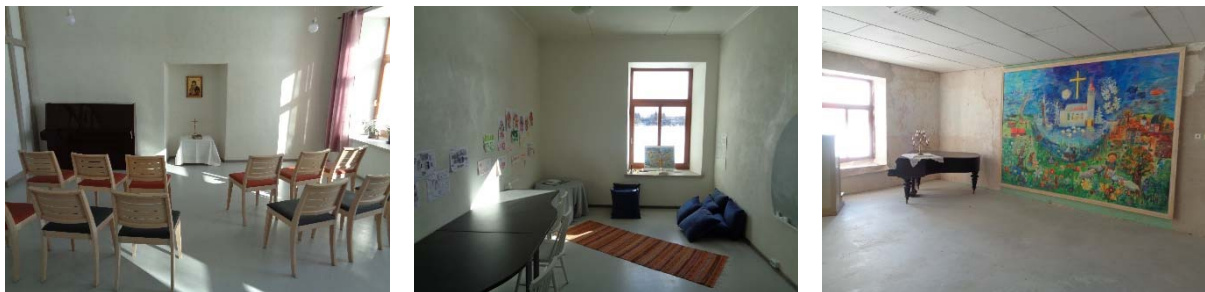
¹¹³ Arhitektuurne lahendus ÖÖ-ÖÖ Arhitektid, peaprojekteerija KOKO Arhitektid, 2010.

Kasutaja rolli muutusega on oluliselt muutunud interjööride tähtsus meie pastoraatides. Käesoleval sajandil ei saa rääkida kodanlikest esindusinterjööridest, vaid pigem pragmaatilistest ja käepärastest lahendustest, mida tingivad eelkõige kasinad võimalused, kuid ehk ka teadmatus eri spetsialistide abi kättesaadavusest. Viimasel kahel kümnendil on koostatud vaid kolm pastoraadihoone sisearhitektuuri projekti. Rõõmustava näitena võiks esile tuua vaid möödunud aastal Pärnus hotelli ja kohvikuna rekonstrueeritud vana pastoraati või Halliste valla käsutuses olevat Kulla leerimaja (ill 53–55), millele osutatud tähelepanu paneb loodetavasti vallajuhid mõtlema oma piirkonnas asuvate pastoraadihoonete potentsiaalile.

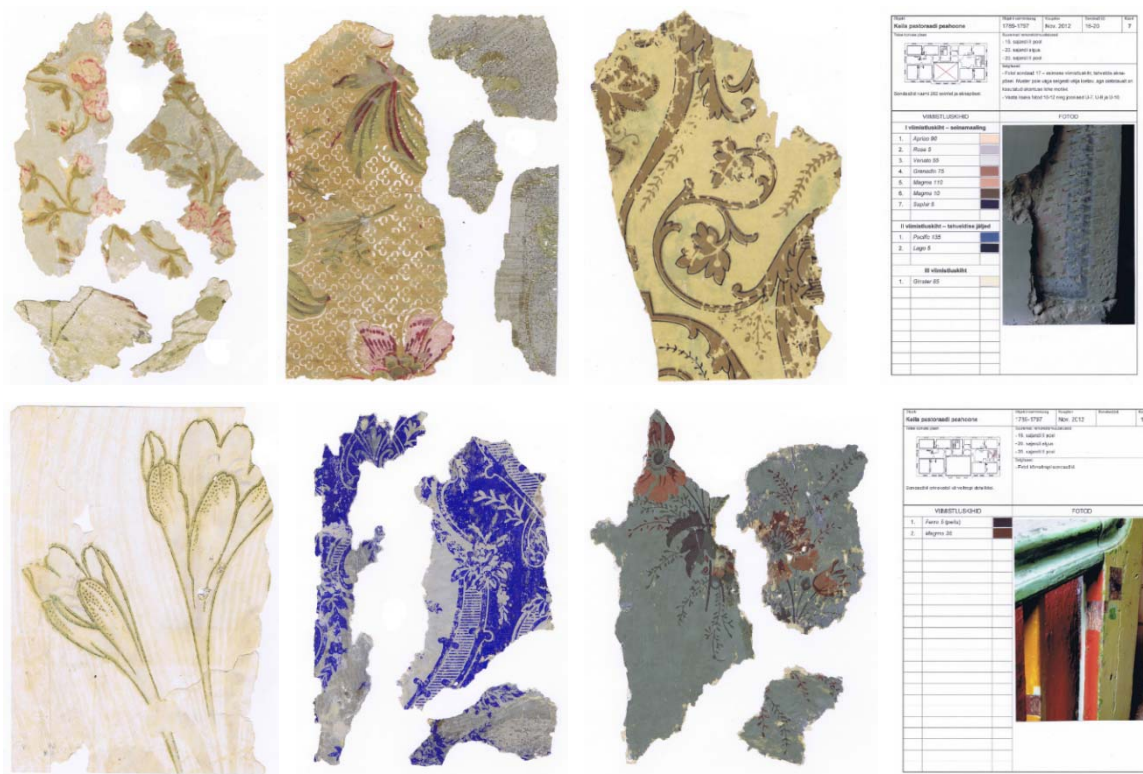
53–55. Kulla leerimaja, arhitekt Kalle Kadalipp, sisearhitekt Liis Tarbe, valminud 2018.

Õnneks on ka positiivseid näiteid, kus kaunid siseruumid on sündinud tänu koguduseliikmete ettevõtmisele, heaks näiteks on siinkohal Räpina (ill 56–58).

56-58. Räpina pastoraat, restaureerimisel, fotod 2019.

Kuigi ajalooliste interjööride väärtust on teadvustatud juba viimased aastakümned, siis sellealaseid uuringuid on Eesti pastoraatides läbi viidud vaid neli (Keila, Juuru, Suure-Jaani, Kaarma). Vähese säilinud fotomaterjali tõttu on see hindamatuks allikaks varasema stiilitunnetuse ja elulaadi kohta. Kuigi tapeete hakati ruumidesse paigaldama enamasti alles 19. sajandi keskel, siis annavad need tunnistust, et ka pastoriperes oli varasemast kasinast elulaadist olulisemaks muutunud esinduslikkuse taotlus. Kuigi stiililise rekonstruktsiooni loomine on tänapäevaste muinsuskaitse põhimõtetega vastuolus, ei pea siinkirjutaja seda siiski halvaks lahenduseks, juhul kui see soosiks hoone paremat rakendamist ja teostatud on põhjalikud uuringud, mis annavad selleks kätte kindlad eeskujud.

59–66. Keila pastoraadi interjööriuringud 2012, Möisaprojekt OÜ.

6.4 Kogudusehoonete toetused ja rahastus

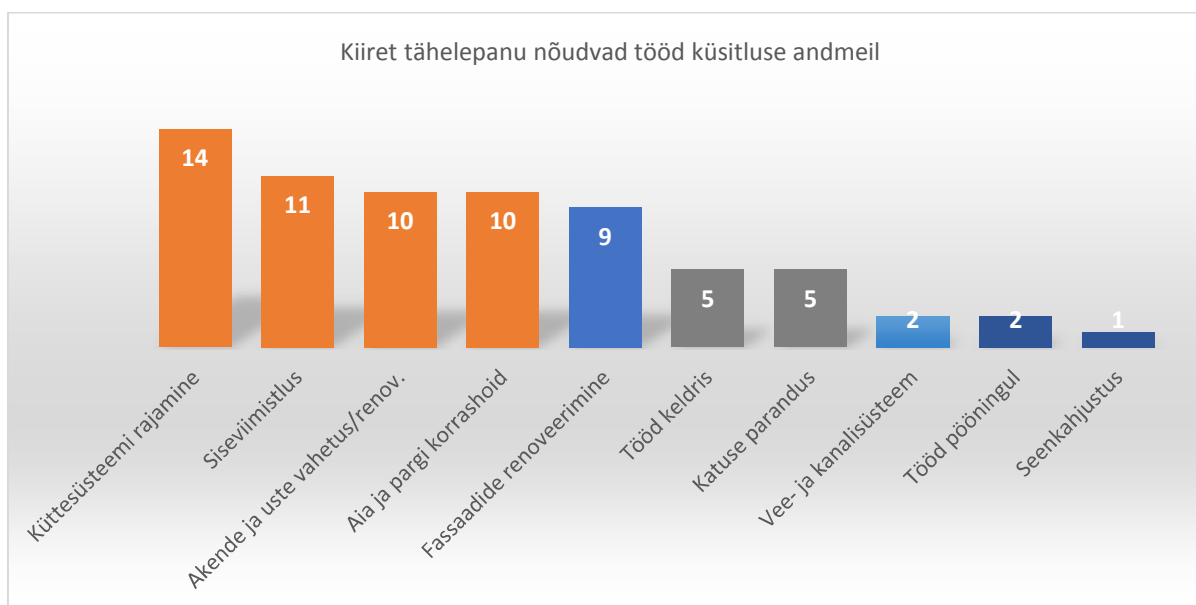
Kogudusehoonete rahastuse osas on Eestist paremas olukorras riigid, kus on tegu kogu riiki katva rahvakirikuga ning kehtestatud on kirikumaks, mille suuruseks on nt Soomes ja Taanis keskmiselt 1-2% kirikuliikme sissetulekust, seejuures on kiriklikud talitused liikmele tasuta. Kirikute ja pastoraatide korrashoid toetub hetkel Eestis täies mahus koguduse õlule. Koguduste sissetulekud on põhiliselt liikmeannetused, mis on aasta-aastalt vähenemas (võrdluseks: 1990. aastal 63819 annetust, 2013. aastal 31055 annetust) ning see tendents jätkub ilmselt ka lähitulevikus. Kodanik käsitleb kirikut endiselt kui avalikku teenust, mis eeldatavalt on tasuta. Kohalikud omavalitsused võivad toetada küll kirikute projekte, kuid tegevus- ja palgakulud peab kogudus leidma omal käel. Põhiliseks koguduse kuluks on õpetaja palk, samuti remondi, hooldus- ja kantseleikulud.¹¹⁴

Kirikuhoonete remonditöid toetab Eestis Kultuuriministerium ja Muinsuskaitseamet, nt 2003 käivitatud programmi „Pühakodade säilimine ja areng“ (suunatud ainult kirikutele ja kirikuvarale) ja „Kinnismälestiste avarii-restaureerimistööd“ kaudu (toetuse alla kuuluvad ka

¹¹⁴ Merili Kalm, Eesti Evangeelse Luterliku kiriku koguduste rahastamine ja majanduslik toimetulek. Bakalaureusetöö. Tallina Tehnikaülikool, 2015.

kabelid, kirikuaiad, pastoraadid). Siseministeeriumi usuasjade osakond rahastab suhtlust kohaliku omavalitsuse ja usuühingute vahel ning koolitusi koguduste juhtidele. Kultuurimälestisena registreeritud pastoraadihooned on vahemikul 2002–2018 saanud Muinsuskaitseametilt toetusi 218 769 eurot. Nendest toetustest õnnestub siiski läbi viia vaid avariitöid ning ei ole võimalik tagada hoonete jätkusuutlikkust. Suuremate tööde osas on pastoraadihoonete taastamisel abiks olnud Euroopa Komisjoni algatatud LEADER programm, mille eesmärgiks on arendada maapiirkondade elu kohaliku koostöö kaudu. Ettevõtluse Arendamise Sihtasutus (EAS) pakub toetust erinevate projektide raames.

Järjest enam liigub ühiskond integreeritud mudeli suunas, kus ei saa enam piire tõmmata kolme traditsioonilise sektori vahel – avalik, mittetulundus- ja äri sektor. Kogukonnale pakutavad teenused võiksid tihti olla valdkondade vahel põimunud. Kahjuks ei ole meie omavalitsuses aga teenuste delegerimine nii levinud, et võiksime rääkida suurest potentsiaalist kogudusega koostööl ja pastoraadihoonete paremast rakendamisest. Mitmel pool on kogudused juba alustanud diakoonilise tegevusega, kuid suurelt osalt on see veel kasutamata ressurss. Pikas perspektiivis võiks kogudus senisest passiivsest omanikust muutuda oma hoonete aktiivsemaks haldajaks. Omavalitsuste probleemiks on enamasti aga spetsialistide vähesus või hõivatus. Sellest lähtuvalt on raske ehitada silda kahe osapoole vahel, kelle eesmärgid võiksid olla ühised.¹¹⁵

67. Kokkuvõtte 25 küsitlusele vastanud pastoraadihaldaja näitel.

¹¹⁵ Kaupo Reede, Avalike teenuste delegerimine kogudustele. – Kirik keset küla: koguduse ja kohaliku omavalitsuse koostöö. Teatmik. Koost Ingmar Kurg, Raivo Linnas, Avo Üprus. Tallinn: Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Diakoonia- ja ühiskonnatöö Talitus, 2012, lk 13–16.

6.5 Pastoraadikomplekside tulevikuperspektiiv – hoonete säilimise ja säilitamise võimalused

Vanadel majadel on kõige rohkem lootust, kui neid hinnatakse ja kasutatakse. Kahjuks on siiski paljudes paikades läinud kaduma teadmine pastoraadihoonete kui vanade kihelkonnakeskuste olulisusest. Meie vähest ajalootundmist näitab ka viimastel aastatel läbi viidud haldusreform, mis on lõhkunud traditsioonilised kihelkondade piirid ning sellega läbi keeruliste aegade püsinud identiteedi, mis on justkui kirjutamata seadusena püsinud läbi aastasade – see, millisesse kirikusse läheb inimene jõuluteenistusele või millised rahvariideid ta laulupeol kannab, sõltub ikkagi tema kihelkondlikust kuuluvusest.¹¹⁶

Praegustes majanduslikes oludes ei saa olla eesmärgiks kõigi pastoraadihoonete restaureerimine, vaid eelkõige nende olemasolu teadvustamine ja kaasamine kogukonna ellu. Paraku on mitmete põlvkondade vahetusega läinud kaduma teadmine ka nende hoonete rollist – kohalik inimene võib neid pidada endiseks kultuurimajaks, haiglaks või raamatukoguks ning teadmine maja varasemast ajaloost on läinud kaotsi.¹¹⁷ Hea näitena võib mainida Kuusalu (kirjandusfestivalid), Reigi (kunstinäituste korraldamine), Muhu (restaureerimise õpitoad) jt pastoraate, kus remontimata ruumidest olenemata leitakse ajutiste ürituste näol võimalusi nende kasutamiseks, kogukonna kaasamiseks ja maja ajaloole tähelepanu tõmbamiseks. Siinkohal võiks ärgitada järjest enam kaasama meie paljusid häid arhitektidest, restauraatoritest ja kunstnikest spetsialiste ning püüdma oma abilisi ka enam usaldada – paljud oleks nõus panustama oma aega ja teadmisi õige ettevõtmise nimel ka tasuta.

Alahinnata ei saa ka pideva hoolduse tähtsust – kindel katus ja ukсед-aknad ning korrastatud ümbrus, veel parem ka regulaarne kütmine annavad võimaluse säilitada vanad pastoraadid tuleviku tarbeks. Ei oleks sobilik kritiseerida ühtegi tegu, mis on tehtud nende majade korrashoiuks, isegi kui need ei vasta enam tänapäevasele mõtteviisile ning standarditele.

Pastoraatide ja ka teiste arhitektuurimälestiste heale käekäigule annab kõige kindlama aluse meile veel võõras mõtteviis – unistada tuleb suurelt.¹¹⁸ Seetõttu ongi kõige edukamad näited need, kus on tulevikuks paigas kindel visioon ja läbi mõeldud nii hoonest kui ka muudest teenustest saadavad tuluallikad ning ära kasutatud mitmed projektitoetuste võimalused. Hea toimetuleku eelduseks võiks olla ka senisest laiem vaade – kasutades ära turismisektori arengut ning järjest suurenevat huvi paikkondade ajaloo vastu pakuks paljud pastoraadid suurepäraselt

---

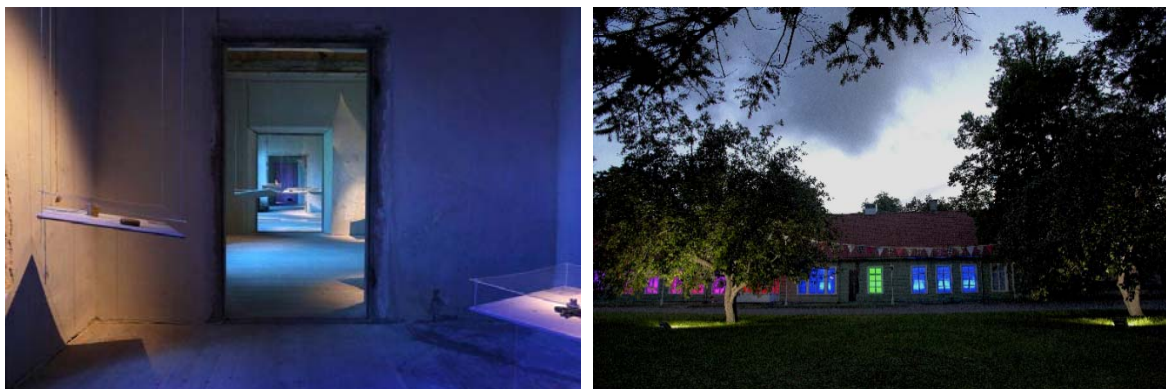
¹¹⁶ Tiit Lääne, Peapiiskop Urmas Viilma käis Torma koguduses sinodil. – Vooremaa 15.03.2018, <https://www.vooremaa.ee/peapiiskop-urmas-viilma-kais-torma-koguduses-sinodil/> (vaadatud 11.03.2019).

¹¹⁷ Vestlus õpetaja Sulev Sovaga, 29.10.2018. Märkmed autori valduses.

¹¹⁸ Vestlus õpetaja Jaanus Jalakasega 21.02.2019. Märkmed autori valduses.

võimalust muuseumi, majutuse või toitlustusega tegelemiseks, samas säilitades ka ruumid koguduse kooskäimiseks.

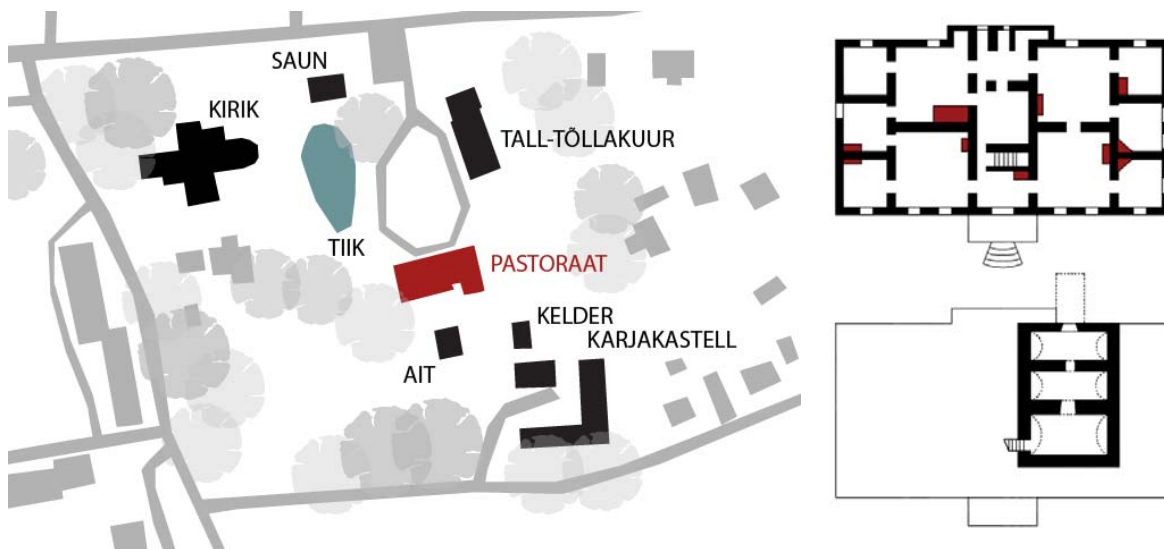
On kahju, et mälestisena ei ole kaitstud kõik meie pastoraadihooned, ja seda mitte võimaluste kitsendamiseks, vaid hoonete paremaks säilitamiseks. See annaks võimaluse luua võrgustik pastoraadihoonete paremaks kaitseks ning nii kirikumõisate ehituspärandi kui ka kultuurilise keskkonna teadvustamiseks.

68. 69. Kogukonda kaasavad kunstiprojektid Reigis (2015, kuraator Maria Valdma) ja Kärđlas (2016, autor Tüüne-Kristin Vaikla).

7. Valitud näidete analüüs

7.1 Kuusalu pastoraat / restaureerimisel

70. Kuusalu pastoraadi asendiplaan, kõik nimetatud hooned on arhitektuurimälestised.

71. 72. Pastoraadi 1. korruse plaan 1883. aastal ja keldri plaan.

Kuusalu pastoraat on 1790. aastatest pärinev, üks Eestis paremini säilinud hoonemahu ja planeeringuga pastoraate. Varasemad hooned sel kohal on ehitatud aastail 1692 ja 1759, kuid viimane neist hävis tulekahjus. Pastoraat asub kirikust sadakond meetrit teemal ja selle ees on paljudele kirikumõisate kompleksidele omane tiik. Hoone seinad on paekivist ja krohvitud, maja katab S-kivist poolkelpkatus. Pastoraadi plaan on telgsümmeetriline ja keskse mantelkorstnaga, olles üks tüüpilisi nn vanabalti hoonetüübi näiteid. Läänetiivas olid algselt pastori ja ta pere eluruumid, saal, söögituba ja magamistoad. Idaosas asusid töökabinet koos eesruumiga ja peretuba, teenijatuba ja sahver.¹¹⁹ Kuusalu kiriku ja pastoraadi kroonika on kättesaadav ka põneva raamatuna „Kuusalu kirikukroonika 1837–1914“¹²⁰, kus on kajastatud ka paljusid ümberehitusi puudutavaid detaile – saame teada, et sellel perioodil on tehtud pastoraadis ümberehitusi lausa kümnel korral. Järgneval aastasajal võib neid kokku lugeda samuti kümnekond.

1940. a pastoraat natsionaliseeriti, algselt paiknes seal Kuusalu jaoskonna rahvakohus, kiriku pool hoonest säilisid õpetaja eluruumid. Hiljem kasutati pastoraati ka raamatukogu ja

¹¹⁹ MKA, ERA.T-76.1.13104: Kuusalu vald, Kuusalu pastoraat. Ehitusajalooline õiend. Koost Anne Lass, 1991.

¹²⁰ Kuusalu kirikukroonika 1837–1914. Die Kirchenchronik von Kusal. Koost Toomas Mäeväli, Albrecht Rost, tõlk Maria Strauss. Kuusalu: EELK Kuusalu Laurentsiuse Kogudus, 2014.

korteritena. Kuusalu pastoraat on riikliku kaitse all juba aastast 1974¹²¹ ning koguduse omanduses aastast 1979¹²². Ka järgnevatel aastatel teostati mitmeid projekte ja uuringuid, plaaniga rajada hoonesse muuseum. Viimane suurem remont teostati 1991–1994, kui Hämeenlinna sõpruskoguduse toetusel ja RUPI „Eesti Ehitismälestised“ projekti järgi lammutati hiljem ehitatud vaheseinad, restaureeriti aknad ja siseuksed ning hoone viidi üle elektriküttele.¹²³

Aprillis 2014 juhtus aga suur õnnetus – ilmselt mantelkorstnast lendunud sädeme tõttu¹²⁴ hoone süttis ja muutus sisuliselt varemeks.¹²⁵ Katus ja vahelaed hävisid täiesti. Kogudus eesotsas õpetaja Jaanus Jalakasega korraldas kiirelt väärtuslike detailide kaitsmise ja hoone korrastamise.¹²⁶ Hoone taastamisplaanidesse kaasati arhitekt Aleksander Skolimowski, kes juba samal aastal koostas pastoraadile eritingimused ning arhitektuurse projekti. Uute plaanidega võeti nõuks hoonet veidi kaasajastada – põõningukorruse kasutamiseks rajati betoonlaed, uuendati küttesüsteemi ja suurendati saali. Õnneks säilis tulekahjus siiski ka palju väärtuslikku sisu – vanad ukсед, saali ahi ja karniisid, mantelkorsten.

73. Kuusalu pastoraat pärast põlengut, 2014.

74-78. Kuusalu pastoraat, 2019.

¹²¹ MKA, ERA.T-76.1.13104.

¹²² MKA, ERA.5071.1.41: Kuusalu pastoraadi peahoone. Kirjavahetus. 1979–1992.

¹²³ MKA, ERA.5025.2.13840: Kuusalu kiriku pastoraat. Pastoraadi peahoone muinsuskaitse eritingimused põlengu järgseks taastamistöödeks. Koost Aleksander Skolimowski, 2014.

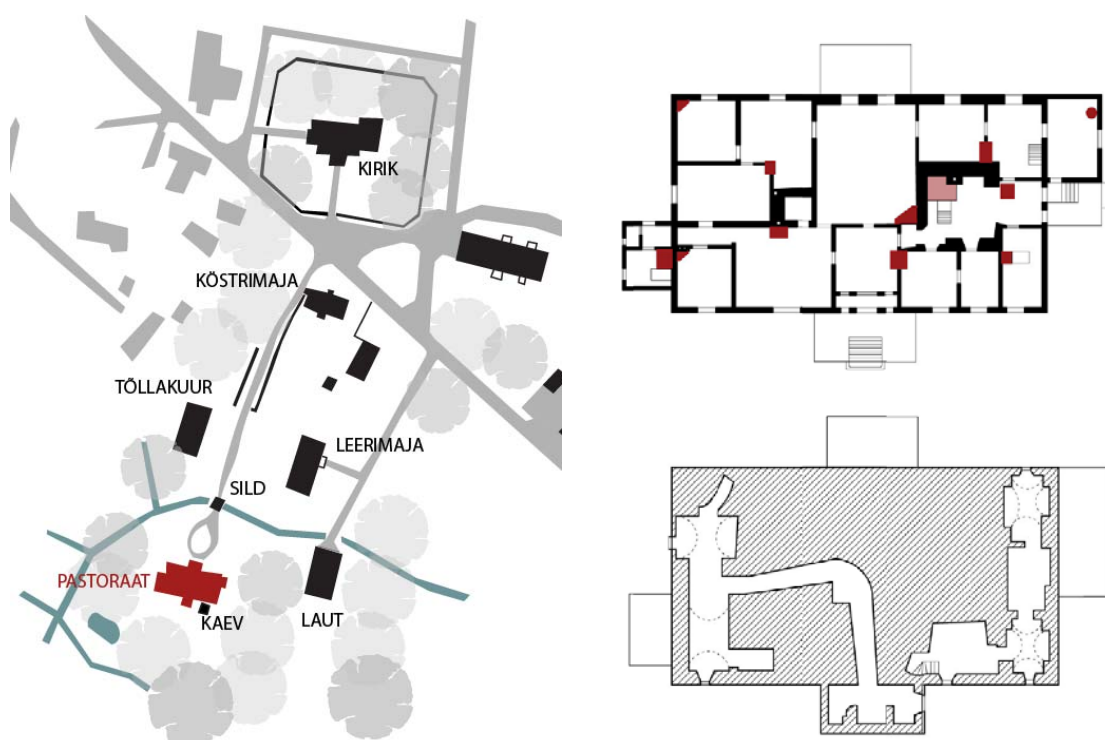
¹²⁴ Vestlus õpetaja Jaanus Jalakasega 21.02.2019. Märkmed autori valduses.

¹²⁵ <https://www.postimees.ee/2772972/kuusalu-pastoraadihoone-havis-tulekahjus> (vaadatud 21.04.2019).

¹²⁶ MKA, ERA.5025.2.13840.

Kuusalu pastoraadi taastamisel on ära tehtud hiigelsuur töö. Kuid pea samapalju ootab veel ees. Õpetajal koos kogudusega on edaspidiseks suured plaanid, on vaja vaid abilisi nende elluviimisel. Niikauaks aga ei seisa pastoraat tühjalt – plaanis on korraldada mitmeid kontserte ja konverentse, mis ootavad majja külalisi nii kaugelt kui lähedalt.¹²⁷

7.2 Viru-Nigula pastoraat / Koduloomuseum

79. Viru-Nigula pastoraat, asendiplaan. Kõik nimetatud hooned ja rajatised on arhitektuurimälestised.
80-81. Pastoraadi 1. korruse plaan vahemikul 1919–1944 ja keldri plaan.

Viru-Nigula kujunemist kihelkonnakeskuseks on märgitud juba 13. sajandil seoses kiriku ja kabeli rajamisega. 1658 rüüstamise käigus hävis nii varasem kirik kui ka pastoraat. Uus pastoraadihoone valmis 1666–1667: kaks suurt tuba akende, uste, kahhelahju, leivaahju ja pinkidega, majas oli ka 4 kambrit, eeskoda ja põõning. Samal ajal ehitati ka kirikumõisa abihooned. Hilisemad ümberehitused ja remondid on märgitud veel aastatest 1782 ja 1858–1860.¹²⁸

Pastoraat on telgsümmeetrilise plaaniga ehitised, mille välisseinad on rõhtpalkidest ja kaetud horisontaalse voodriga. Mõlemal küljel olevad verandad on hilisemad juurdeehitused 19.

¹²⁷ Vestlus õpetaja Jaanus Jalakasega 21.02.2019. Märkmed autori valduses.

¹²⁸ MKA, ERA.5025.2.16519: Viru-Nigula pastoraadi peahoone. Muinsuskaitse eritingimused projekti koostamiseks, 2017.

sajandist – vasemal oli pastoraadi ajal tualett ja pesuköök, paremal pesuladu, maja taga asunud terrass on praeguseks hävinud. Keldrikorrus on laotud paekivist ning väikestes ruumides on silindervõlvivid. Katusel oli algselt laast, mis tänaseks on vahetatud pleki vastu. Kõik maja ahjud on 20. sajandi eri perioodidest, enamasti on need plekist, vaid üks ahjustest on malmpajaga ja üks soemüüriaga.¹²⁹ Pastori elumaja lähedal asusid peenramaa, puu- ja juurviljaaed, kaugemal heina ja karjamaad, alates 19. sajandist jäid teisele poole jõge kõstri valdused. 1904. aasta seisuga kuulusid Viru-Nigula pastoraadi juurde lisaks selle abihoonetele (õppe- ja palvemaja, kõstri eluruumid, väiksemad abihooned karjamaal) veel põllumaad, karja-, heina- ja peenramaad, juurvilja- ja õunaaed ning niidetav pargiala (*Platz-Park*) kirikla ees ning roosipeenar koos jalgteedega.¹³⁰

1945. aastal kirikumõis riigistati ja kohandati haiglaks, millena tegutses 1963. aastani, seejärel muudeti see Vasta 8-klassilise kooli internaadiks. 1972–1973 toimus majas suuremahuline remont, kus ehitati uuesti seinad, avati täiendav sissepääs ja vahetati põrandaid. 1984 jagati hoone korteriteks Vasta kooli töötajatele. Juba 1986. aastal avati pastoraadis koduloomuuseum. Sarnaselt teiste pastoraadihoonetega tagastati maja kogudusele, kuid tänaseks on hoone omanikuks saanud vald.

Ka viimastel kümnenditel on teostatud pastoraadis mitmeid mahukaid restaureerimistöid. 2003. aastal taastati veranda pärast selle varingut varasemate fotode järgi, korrastati treppe ja soklit.¹³¹

2006. aasta kevadel sai koduloomuuseumi haldamise õigused SA Virumaa Muuseumid. Alustati mitmete uute tegevustega, nagu loengusarjad nimega „Pühapäevakool“¹³², avati uusi näituseid ja remonditi pastoraadi saal ajastutruult sisearhitekt Leila Pärtel poja juhendamisel esinduslikuks koosviibimiste paigaks. Tööde käigus puhastati vana laudpõrand, kavandati trafarettmaalid ja marmoreeritud lambrii. 18. sajandist pärit mööblit toodi Rägavere mõisast.¹³³

---

¹²⁹ MKA, ERA.5025.2.16519: Viru-Nigula pastoraadi peahoone. Muinsuskaitse eritingimused projekti koostamiseks, 2017.

¹³⁰ Oliver Pagel, Viru-Nigula pastorid olid jõukal järjel – Eesti Kirik 27.06.2007, <http://www.eestikirik.ee/27-06-kodulugu-viru-nigula-pastorid-olid-joukal-jarjel/> (vaadatud 14.04.2019)

¹³¹ MKA, ERA.5025.2.1904: Viru-Nigula pastoraadi hoone. Avaris kokkuvarisenud veranda restaureerimise tööprojekt. Väliuuringute programm hoone restaureerimisprojekti koostamiseks. 2003.

¹³² Kadri Masing, Virumaa Muuseumid avab Viru-Nigula pastoraadi. – Eesti Päevaleht, 30.10.2006. <http://epl.delfi.ee/news/kultuur/virumaa-muuseumid-avab-viru-nigula-pastoraadi?id=51062214> (vaadatud 14.04.2019)

¹³³ Eva Klaas, Viru-Nigula pastoraat ärkas uude ellu. – Virumaa Teataja, 14.11.2006. <https://virumaateataja.postimees.ee/2293749/viru-nigula-pastoraat-arkas-uude-ellu> (vaadatud 14.04.2019)

Jaokaupa taastatav vana maja vajab pidevat tähelepanu. 2010. aastal teostati fassaadide remont arhitekt Katrin Etverki projekti järgi – fassaad värviti linaõlivärviga, katustele paigaldati tsinkplekk, ette oli nähtud ka kõigi akende ja uste restaureerimine, säilitades samas olemasolevad aknaklaasid.¹³⁴ 2014. a on koostatud keldrilae remonttööde projekt ja 2017. a katusekatte vahetuse tööprojekt. Mahukatele projektidele lisaks on pidevalt tööd ka muuseumi juhatajal Ene Ehrenpreisil, kes lisaks ekspositsiooni hoidmisele hoolitseb ka ruumide viimistluse säilimise eest, pelgamata ka ise lihtsamaid töid ette võtta. Sooja ja koduse atmosfääriga pastoraadis on igas ruumis kujutatud ühte ajajärku meie koduloos, mis on tänuväärne infoallikas nii koolilastele kui ka teistele ajaloo huvilistele.

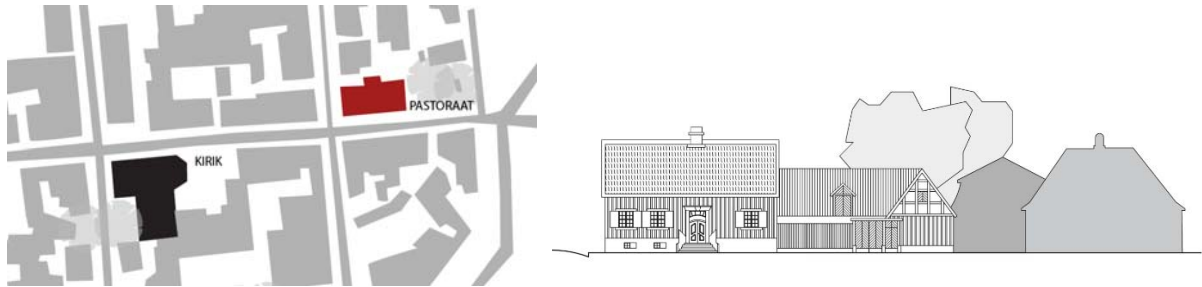
82–87. Viru-Nigula pastoraat 2019.

7.3 Pärnu-Eliisabeti pastoraat / Hotell Rosenplänter, kohvik Pastoraat

Aastail 1809–1846 elas hoones pastor ja kultuuritegelane Johann Heinrich Rosenplänter, kes rajas majja nn Eesti koolmeistrite kooli. Seetõttu ehitati hoonele juba 1816. aastal juurde katusetoad ja pastoraat sai hilisklassitsistliku ilme. 1846–1848 lammutati mantelkorsten-köök ning tehti muid muudatusi siseruumides, 1856 lisati majale ka õuetiib. Hoone oli pastoraadina kasutusel aastani 1881, mil Pärnusse rajati uus pastoraadihoone ja Kuninga 30 hoonesse

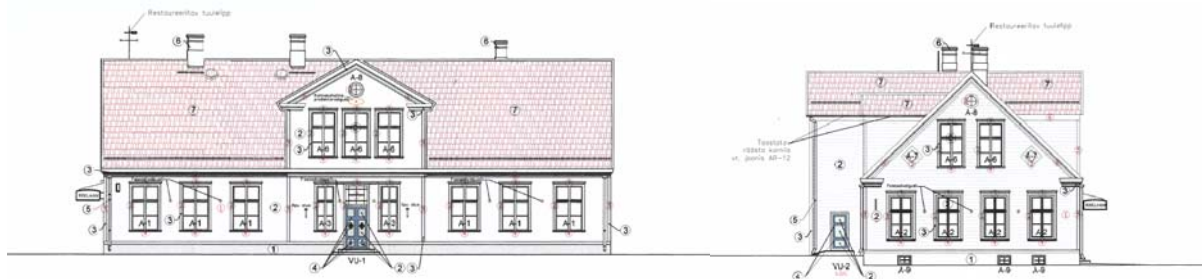
¹³⁴ MKA, ERA.5025.2.11058: Viru-Nigula pastoraadi peahoone. Välisviimistluse põhiprojekt, 2010.

paigutati poisslaste kool, sellega seoses lisati 1884–1884 hoonele ida suunas oluliselt juurdeehitusi (seetõttu lammutati seal asunud abihooned, ill 89) ning ehitati uusklassitsistlik katusekorrus.¹³⁵ Tolleaegse välimusega (ill 90, 91) on hoone säilinud tänaseni.

88. Pärnu-Eliisabeti pastoraat - asendiplaan.

89. Vaade ümber ehitamata pastoraadihoonele, enne 1816, R. Raie rekonstruktsiooni järgi.

90. 91. Pärnu pastoraadi restaureerimisprojekt, OÜ Marksi Maja 2018.

Nõukogude ajal tegutses majas mitmeid haridusasutusi – linna tööstusõpilaste kool, arve- ja tööstustehnikum, turbatehnikum, Pärnu merekool jm. Aastail 1975–1976 restaureeriti hoone 19. sajandi lõpu välisilmega. Viimase kümnendi seisis maja riigi omandina kasutuseta ning oli muutunud varisemisohtlikuks. 2011. aastal erakätesse müüdud hoonele koostas ARC Projekt küll muinsuskaitse eritingimused, kuid jõuti vaid hädapäraste tööde teostamiseni.¹³⁶ Alles aastal 2017 omandas maja arendusprojektidega tegelev ettevõtte OÜ Crimine ning asus kiirelt hoonet taastama. Veel samal aastal koostati uued eritingimused, telliti katuse ekspertiis ning hoone restaureerimisprojekt. Katusekonstruktsioonid on märgitud sedavõrd avariiliseks, et peeti vajalikuks kohe toetusi hakata välja vahetama, et maja kevadeni püsti püsiks. Halva seisukorra põhjuseks peeti eelkõige ulatuslikke veekahjustusi ning konstruktsioonide nõrgestamist

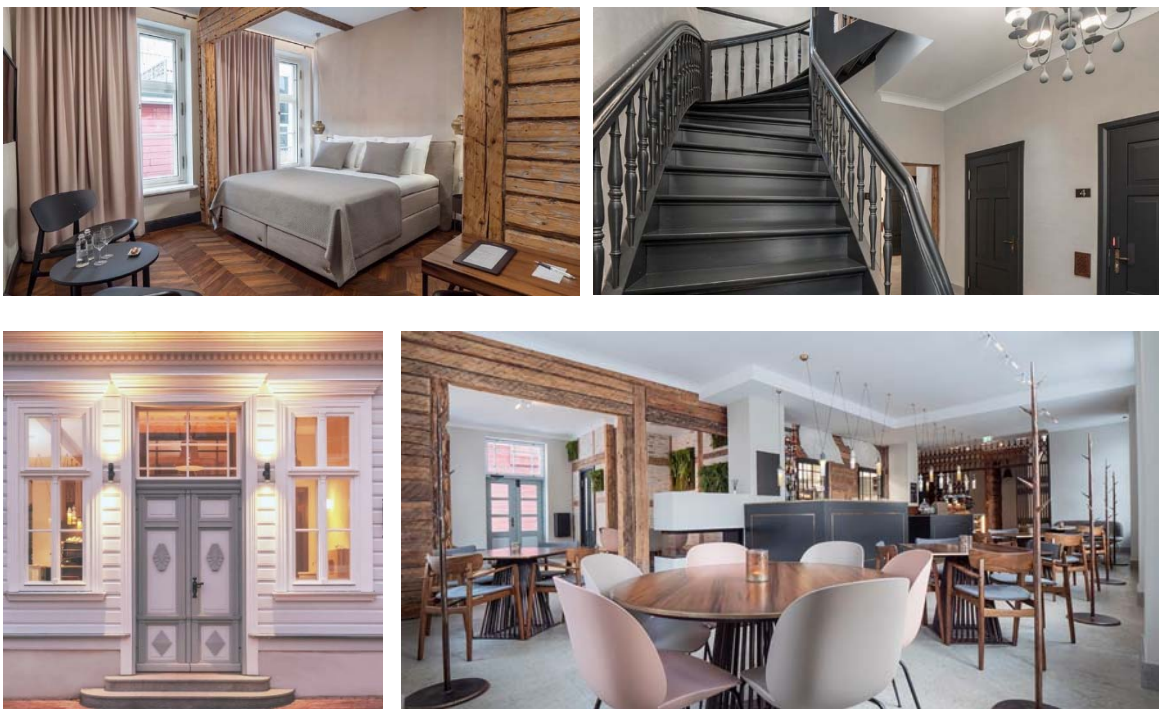
¹³⁵ MKA, ERA.5025.2.17464: Pärnu Eliisabeti koguduse pastoraadi peahoone, kus aastail 1809–1846 elas J. H. Rosenplänter. Muinsuskaitse eritingimused ehitus- ja restaureerimisprojekti koostamiseks, 2017.

¹³⁶ Tõnu Kann, Katusepaikamine ei muutnud arhitektuurimälestist ilusamaks.– Pärnu Postimees, 4.03.2014. <https://parnu.postimees.ee/2715590/katusepaikamine-ei-muutnud-arhitektuurimalestist-ilusamaks> (vaadatud 14.04.2019)

mitmete varasemate ümberehituste ning seinte nihutamiste tõttu.¹³⁷ Hoones on algeid väärtuslikke detaile säilinud üksikuid – nimetada võib vaid 19. sajandist pärinevat puittreppi ja peaust. Kõik aknad on vahetatud arvatavasti 1970-ndail teostatud remontide käigus, seetõttu ei olnud nõutud ka nende säilitamine. Välja vahetada tuli kogu veevõrk ja elektrikaabeldus, rajada tuli uus küttesüsteem. Tänu hoone omaniku läbimõeldud nägemusele ja koostöös OÜ Marksi Maja arhitektidega töötati välja tänapäevastele vajadustele kohendatud planeering ja siseviimistluse lahendus.¹³⁸

Pärnu pastoraat on heaks näiteks, kuidas avariilise maja saab taastada säilitades ja korrastades võimalikult palju hoone ajaloo. Samuti tagab põhjalik eeltöö ja terviklik lähenemine parima tulemus hoone säilitamisel. Praegu tegutseb majas värskelt avatud hotell Rosenplänter ja kohvik Pastoraat, tehes nimevalikul kummarduse maja varasemale ajaloole.

92–95. Taastatud Pärnu pastoraat hotelli ja kohvikuna aastal 2019.

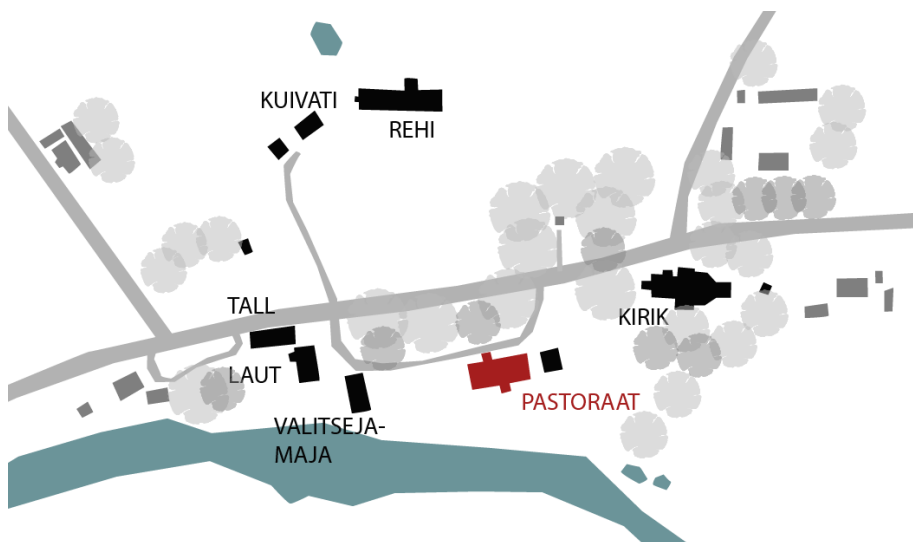
7.4 Kursi pastoraat / kasutuseta, koduloomuseum, talvekirik

Kursi kihelkond moodustati esmakordselt 1683. a, mil Kursi sai oma kirikuõpetaja. Praegune hoonetekompleks rajati arvatavasti pastor Seefelsi ajal, aastatel 1815–1817. Samal kohal asunud, varisemisohtlikuks muutunud vana pastoraat lammutati, kuid säilitati siiski selle

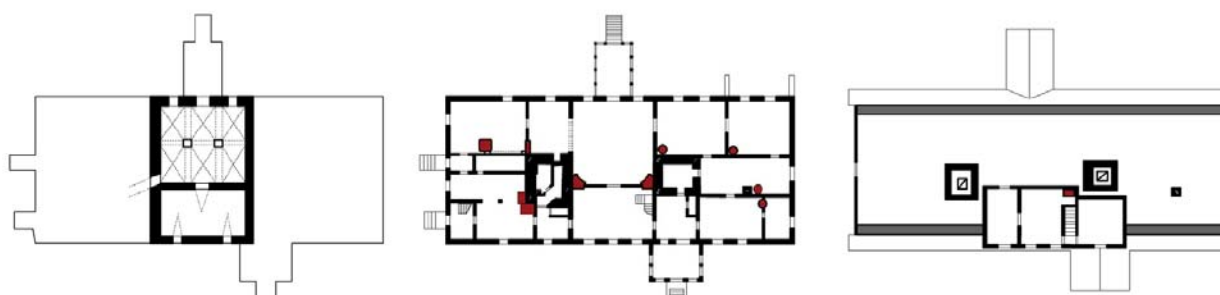
¹³⁷ MKA, ERA.5025.2.16868: Pärnu Elisabeti koguduse pastoraadi peahoone, kus aastail 1809–1846 elas J. H. Rosenplänter. Hoone kandekonstruktsioonide seestpoolt avamise aruanne, 2017.

¹³⁸ MKA, ERA.5025.2.17510: Pärnu Elisabeti koguduse pastoraadi peahoone, kus aastail 1809–1846 elas J. H. Rosenplänter. Restaureerimise põhiprojekt, 2018.

keldrimüürid ja mantelkorstnad, samuti osa ehitusmaterjale püüti ära kasutada uue hoone ehitamiseks. Hakkaja pastor ei jõudnud ära oodata patrooni krahv Manteuffelilt saabuvaid materjale, vaid võttis asja enda peale, tellides 100 rubla eest ehituspalki, 540 rubla eest katusekive ja telliseid ning sõlmis meister Petrovitšiga töölepingu 5500 rubla peale. 1817 detsembris toimus suurejooneline maja avamispidu, kus osales 57 külalist.

96. Kursi pastoraadi kompleks 2018. Kõik nimetatud hooned on arhitektuurimälestised.

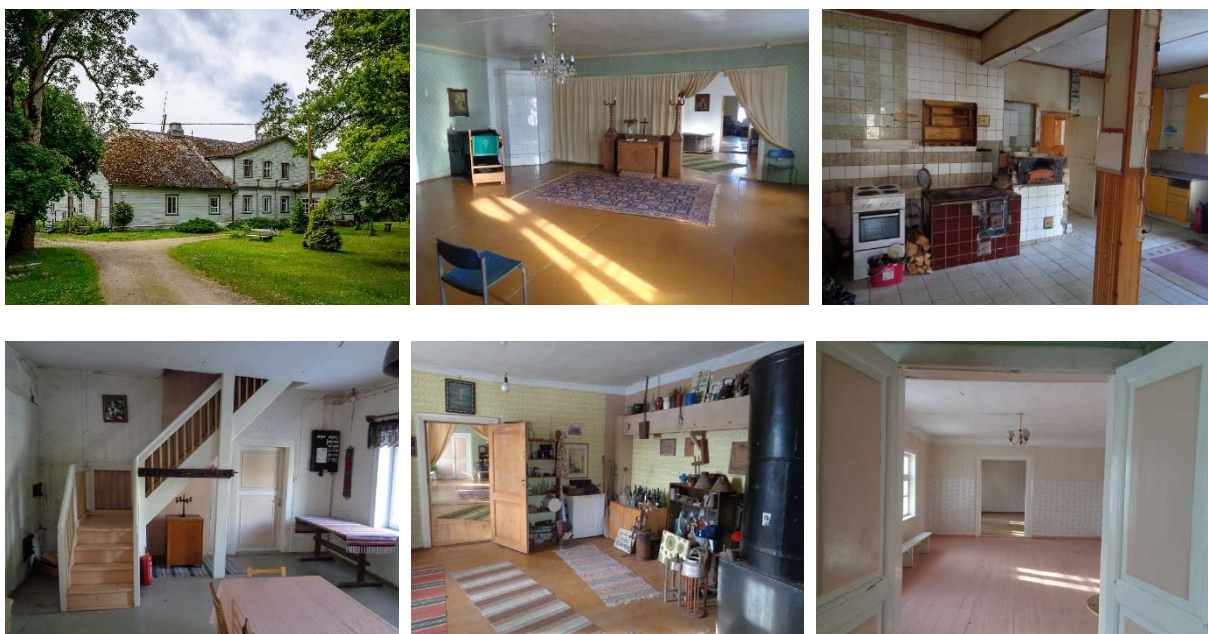
97–99. Kursi pastoraat – keldri plaan, 1. korruse plaan, 2. korruse plaan.

Juba 19. sajandil toimus veel kaks mahukamat remonti, mille käigus rajati maja ette ja taha verandad, lisati hoonele klassitsistliku ilme andev ärklikorrus ning ehitati uued kahhelahjud. 1862. a kuulus kirikumõisa kompleksi lausa 14 hoonet. Pastoraadi mahuks on 496 m², millest ei puudunud traditsiooniliselt esinduslik saal, pere- ja külalistetoad ning õpetaja kabinet.¹³⁹ 1950. aastatel kohandati hoone algkooliks ja rahvamajaks. Õnneks tehti sel ajal vähe ehituslikke muudatusi. Suurim neist puudutas lava ehitamist senisesse õpetaja tööruumi. Kilpidega kaeti ka saali põrand, mis on pragu veel avamata. 1960. aastatel asendati laastukatus eterniidiga ning

¹³⁹ MKA, ERA.5025.2.14624: Kursi pastoraadi peahoone ja köstrimaja (valitsejamaja) muinsuskaitse eritingimused hoonete konserveerimis- ja restaureerimistöodeks ning kohandamiseks pastoraadi muuseumiks. Mart Siilivask, 2008.

laoti uued lihtsavormilised korstnad. Samal ajal lammutati ka enamik valgeid keraamilisi ahjusid ning need asendati plekkahjudega.¹⁴⁰ Praegune saali tapeet pärinebki toleaeegsest remondist. Tänu sellele, et kolhoosikeskus kujunes mujale, säilis suuresti Kursi kirikumõisa hoonete ansambel.¹⁴¹

Pastoraat tagastati kogudusele sarnaselt teiste saatusekaaslastega 1990. aastate algul. Õpetaja Sulev Sova tuli oma perega Kursi kirikuõpetajaks aastal 1993. Pastoraadihoone oli selleks ajaks seisnud kasutuseta ning muutnud prügimäeks. Pelgalt maja prahist koristamisele kulus aega üle aasta. Pere võttis majapidamise ette suurelt – peeti taluloomi, rajati põllud, õunapuuaed ja roosiaed. Tehti töid pargis ning majapidamises olid ka palgalised abilised. Majas said tehtud esmalt tööd, mis olid hädavajalikud – sooja ja mugava köögi ning pesuruumide rajamine, katuste paikamine, fassaadide värvimine, eluruumide viimistlemine.¹⁴²

100. Kursi pastoraadi fassaad, 2015.

101–105. Pastoraadi sisevaated, 2018.

Pastoraadis töid kavandades viidi ennast kurssi erinevate arhiivimaterjalidega ning otsiti eeskujusid teistest näidetest. Sealt tekkis laiem huvi ka pastoraatide ajaloo vastu, mis peret siiani köidab. Maja taastamistöödel olid suureks abiks sõpruskogudused. Soomest ja Rootsist saabunud vabatahtlikud värvisid maja, rajasid uue pliidi, paigaldasid põrandakütte, tegid

¹⁴⁰ MKA, ERA.5025.2.14624: Kursi pastoraadi peahoone ja köstrimaja (valitsejamaja) muinsuskaitse eritingimused hoonete konserveerimis- ja restaureerimistöödeks ning kohandamiseks pastoraadi muuseumiks. Mart Siilivask, 2008.

¹⁴¹ Liina Raudvassar, Kursis hoitakse kurss ajaloo säilitamisel. – Eesti Kirik, 19.10.2010. <http://www.eestikirik.ee/kursis-hoitakse-kurss-ajaloo-sailitamisel/> (vaadatud 14.04.2019)

¹⁴² Vestlus õpetaja Sulev Sovaga, 29.10.2018. Märkmed autori valduses.

elektri- ja plaatimistöid. Eluruumidesse paigaldati tapeedid ja värviti põrandad ja laed. Hulk abikäsi saabus juhuse tahtel ka Ameerikast – ajalehekuulutuse kaudu saabus Kursi pastoraati lausa 18 talgulist. Siirast imetlust tekitas abilistes tööde hulk, mis oma kätega ära tehti.¹⁴³ Tagantjärele vaadates tunduvad tollased plaanid õpetaja perele lausa pöörased – jätkati pastoraadis elamise stiili, kus toitjaks on maa, ning ühe perega tehti ära töö, millega varem tegeles kogu kihelkond. Ikka selleks, et säilitada see maja järgmisel põlvkondadele.¹⁴⁴ Õpetaja Sova teenistus Kursi koguduse juures lõppes aastaga 2014, uus koguduseõpetaja ei vaja aga pastoraati elukohana. Hoone seisab hetkel tühjalt ning seda köetakse kohalike elanike abil regulaarselt. Ühte ruumi on õpetaja Sova rajanud väikese pastoraadikultuuri tutvustava muuseumitoa, kus saab näha killukesi nii Kursi küla kui ka pastoraadi ajaloo. Suures saalis tegutseb talvekirik, kasutatav on ka endine söögituba vana klaveriga. Kirjust ajaloo hoolimata on siiski üllatavalt hästi säilinud maja planeering ning tajutav tollase elu kulgemine majas. Säilinud on palju arhitektuurselt väärtuslikku – uhked mantelkorstnad, algsed aknad, siseuksed, põrandad ning 19. sajandi keskelt pärinevad kahhelahjud ja sisetrepp. Aastate vältel on pastoraadi osas peetud mitmeid plaane – võtta see kasutusele lastelaagrite paigana või kristliku koolina. Kuid külas, kus elab vaid 54 inimest ning koguduseliikmeid on 19, on see mõistagi raskendatud. Kursi pastoraat ei ole enam sarnaselt teistele saatusekaaslastele küla keskus, vaid pigem hääbuv mälestus varasematest hiilgeaegadest.

7.5 Kaarma pastoraat / Kogudusemaja, misjonipood, osalt avariiline

Kaarma pastoraat on üks suuremaid ja põnevama ajalooa Eestis. Kompleksi kuuluvad peahoone, ait, laut (nüüdseks varemed), saun, eraldi paiknev kelder ja kaev. Hooned on dolomiidist ja rookatusena ning kompleksi ümbritseb kiviaed.¹⁴⁵ Keskaega ulatuva ajalooa hoone põhiosa kujunes välja 17.–19. sajandil. Hoone läänetiiba mainitakse esmakordselt 1714. aastal seoses tollase köögiga, hiljem paigutati sinna teenijate toad ning köök nihutati teise mantelkorstna juurde. Pragune pastoraadi hoonemaht pärinebki arvatavalt just 18. sajandist. 1821. aasta tulekahju järel paigutati kirikuõpetaja ja teenijate hooneosa ühtse katuse alla, sel ajal lisati majale ka klassitsistlikus stiilis detaile uste näol. Hilisemaid suuremaid ümberehitusi hoonetes arvatavasti ei tehtud ning tööd piirdusid vaid siseviimistluse uuendamisega.¹⁴⁶

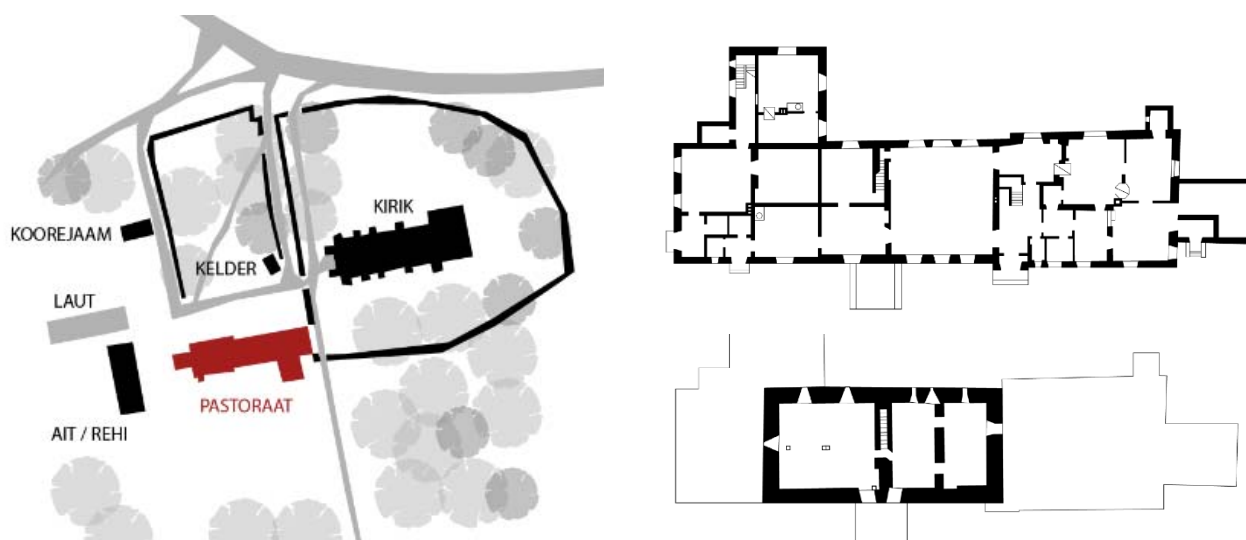
¹⁴³ Lea Jürgestein. Suvistest töödest Kursi pastoraadis ja kirikus.

<http://www.eelk.ee/~ltund/postimees/post107.html> (vaadatud 14.04.2019)

¹⁴⁴ Vestlus õpetaja Sulev Sovaga, 29.10.2018. Märkmed autori valduses.

¹⁴⁵ MKA, ERA.T-76.1.14298: Kaarma pastoraat, keldri ülesmõõtmised, 1993.

¹⁴⁶ MKA, ERA.5025.2.11622: Kaarma pastoraadi peahoone teenijatetiib. Muinsuskaitse eritingimused, 2003.

106. Kaarma pastoraat, asendiplaan.

107–108. Kaarma pastoraat, 1. korruse ja hoonealuse keldri plaan, T. Parmaksoni projekti järgi, 1991.

Sõjajärgselt sai pastoraadile saatuslikus sõjaväe paigutamise 1944. aastal. 1950. aastate lõpuks oli osa hoonest juba varemetes. Teenijate hooneosa säilis paremini, kuna sealsed ruumid korrastati kirikuvalvuri korteriks. Hoones viis põhjalikke uuringuid läbi Teadusliku Restaureerimise Töökoda juba 1961–1962, mil hoone keskosa oli varemetestunud. Pastoraat tagastati sellises lootusetus seisus kogudusele aastal 1977, kuna sellele ei nähtud ka paremat otstarvet. Uuringutega jätkati 1978 ning suuremad taastamistööd viidi läbi Tõnu Parmaksoni projektide alusel 1983–1985 ja 1991–1993, mil taastati hoone keskosa koos pastoraadile omase (kuid nüüdseks haruldaseks muutunud) rookatusena.¹⁴⁷ 1991. aasta rekonstrueerimise käigus tehti haruldane leid – avastati 21,7 m pikkune kaheruumiline keldriosa, mille arhailiste vormiga aknaraamistuste järgi võib oletada, et keldri rajamine pärineb juba kiriku ehitamise ajast, 13. sajandist.¹⁴⁸

Lisaks siin tegutsenud restauraatoritele oli Kaarma paik, kuhu koondusid suviti talgutele paljud ajaloo huvilised ja meistrid. Kõigist pingutustest hoolimata aga pastoraadi tervikliku taastamiseni 1990. aastatel ei jõutud. Hoone läänetiib on seisnud sestpeale kasutuseta ja muutunud avariiliseks. Laut on muutunud katuse puudumisel varemeteks. Ka ait seisab püsti vaid OÜ Rändmeister kingitud katusele, sest raha selle tellimiseks on kogudusel puudunud. Positiivsed muutused peahoones tõi kaasa õpetaja Hannes Nelise pere kolimine pastoraati aastal 1997, mil osa hoonest korrastati korteriks, kuid tollal tehtud remondist pole praeguseks enam midagi alles – hilisem koguduse juhtkond soovis näha ruume teistsugusena, kuid

¹⁴⁷ MKA, ERA.5025.2.11622: Kaarma pastoraadi peahoone teenijatetiib. Muinsuskaitse eritingimused, 2003.

¹⁴⁸ MKA, ERA.T-76.1.14298: Kaarma pastoraat, keldri ülesmõõtmised, 1993.

valmishitamise asemel jõuti vaid lammutamiseni.¹⁴⁹ Veelgi suuremad probleemid ilmnesisid aastal 2008, mil seenkahjustuse tõttu oli muutunud saali põrand avariiliseks ning varises saali raudbetoonist vahelagi. Saatuslikuks oli saanud 1990. aastatel läbi viidud maja seestpoolt soojustamine ning aurutõkke ja kipsplaadi kasutamine.¹⁵⁰ Tänu põhjalikule uuendamisele Heino Uuetalu projekti ning Teddy Böckleri värvikavandite järgi on nüüd koguduse kasutada esinduslik saal.

109–114. Vaated pastoraadile, allpool talvekirik, misjonipoe laoruum ja endine köök.

Kaarma pastoraadi näol on tegemist arvatavalt kõige varasema elamuga Eestis, kuid on jahmatav, millises korras on hoone selle tiitli kohta. Raske on pidada paratamatuseks, et arhitektuurimälestised säilivad paremini suuremates asulates, või seda, et kadumas on vallad, kes veel viimasena hooliks kohaliku elu käekäigust. Perspektiivi oleks Kaarmal palju – pastoraadi abihoonetesse saaks teha kasvõi restorani ja köögi, majutuse, keldrisse sepakoja, peamajja aga saali koos muuseumiga. Selleks on vaja vaid aktiivseid inimesi ning heldet annetajaid.¹⁵¹

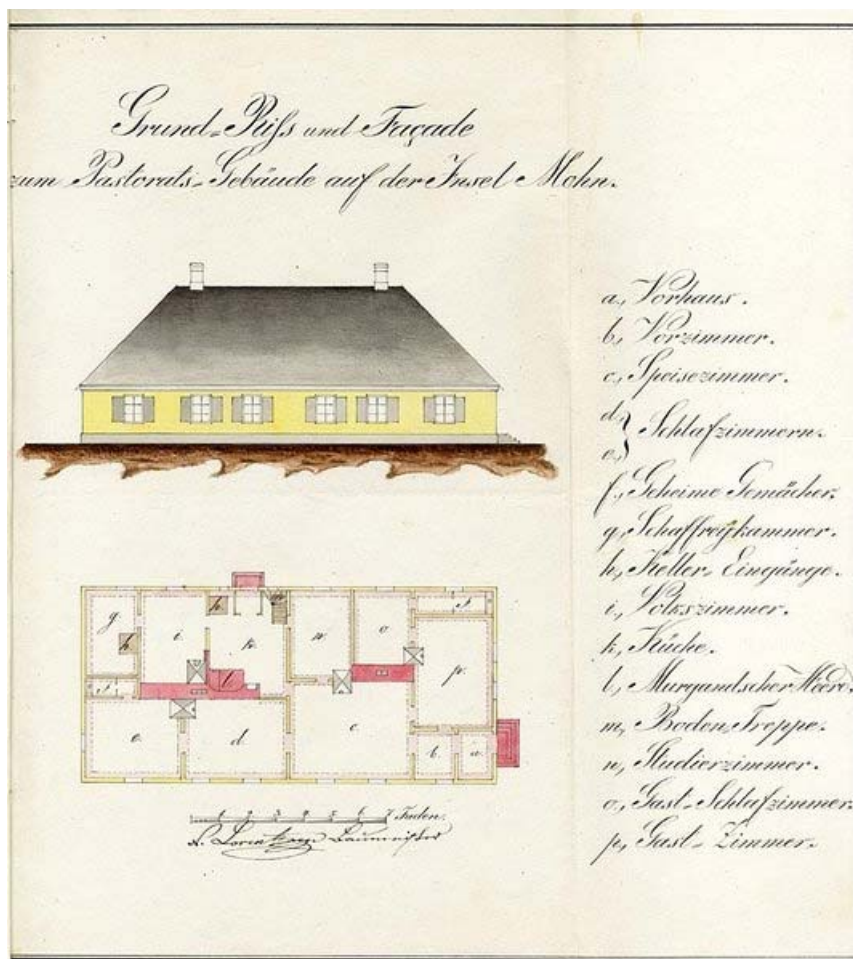
¹⁴⁹ Vestlus õpetaja Hannes Nelisega, 23.02.2019. Märkmed autori valduses.

¹⁵⁰ MKA. ERA.5025.2.4153: Kaarma pastoraadi peahoone. Monoliitsest raudbetoonist vahelae lammutamise ja uue konstruktsiooni rajamise põhiprojekt, 2008.

¹⁵¹ Vestlus õpetaja Hannes Nelisega, 23.02.2019. Märkmed autori valduses.

7.6 Muhu pastoraat / Renoveerimisel, restaureerimiskoolitused

Muhu kirikumõisat hakati rajama juba Rootsi ajal (Muhus ja Saaremaal al 1645), kuid varasem pastoraat purustati Põhjasõjas. Selle järel ehitatud hoone hävis taas tulekahjus 1761. aastal koos kiriku varasema kroonikaga.¹⁵² Järgnevalt on pastoraati märgitud kaartidel juba praeguses asukohas, kuid ilmakaarte suunas teisiti paiknevalt. Seega on praegune pastoraadihoone Muhul ilmselt juba neljas. Tänapäevani säilinud pastoraat ehitati 1832. aastal pastor Gottlieb Schmidt (1795–1871) ajal.¹⁵³

115. Muhu pastoraat, ehitusplaan 1832.

Peahoone paikneb Muhu kiriku kõrval, moodustades sellega ühtse ansambli. Pastoraat on nn vanabalti ehitustraditsioonile vastav laudisega kaetud rõhtpalkhoone, mis on kõrgel krohvitud kivisoklil. Hoone barokne maht ja rooga kaetud kelpkatus sobitusid hästi tollasesse külapilti.¹⁵⁴

¹⁵² Illimar Toomet, EELK Muhu kogudus aastatel 1940–1994. Diplomitöö. EELK Usuteaduse Instituut. Pöide, 1998, lk 9.

¹⁵³ MKA, ERA.5025.2.13913: Muhu pastoraadi peahoone, muinsuskaitse eritingimused restaureerimistödeks, 2011.

¹⁵⁴ Samas.

Majal on 19. sajandi pastoraadile tüüpiliselt 6-ruuduga aknad koos luukidega. Ehitusjärgselt oli hoone peafassaadiks idakülg, mis nüüd on jäänud vastu uut koolimaja. Sissepääs majja asus põhjaküljel ning suurimasse ruumi ehk saali pääses läbi kahe esiku. Saalist edasi viisid pastori pere magamistoad. Maja tagaküljel paiknes teine sissepääs, mis viis otse kööki. Selles suunas, maja läheduses, asus ka pastoraadi tarbeaed. Köögist viis tagasihoidlik trepp põõningule, kus asusid ilmselt teenijate suvised toad. Köögist vasemale jäid teenijate tuba ja sahver, paremal käel asusid õpetaja kabinet ja kaks külalistetuba. Sahvri ja teenijatetoa all on kaks väikest silindervõlviga keldriruumi, kuhu pääses põrandaluugi abil.

Aastail 1872–1902 elas pastoraadis õpetaja Arnold Wilhelm Nerling oma perega, 1903–1926 pastor Joosep Meeri. Alates 1927. a teenis kogudust õpetaja Kurt Rudolf Schultz, kelle koduks oli Põide kiriku pastoraat.¹⁵⁵ Sellest aastast kirikuõpetajad Muhus enam püsivalt ei elanudki ja pastoraati kasutasid elukohana kuni sõja-aastateni kohalikud arstid. Alates 1919, pärast uut maaseadust oli kogudus pidevalt rahalistes raskustes, jõuti parandada osaliselt vaid kiriku katust, kuid suuremad tööd pastoraadini ei jõudnud. Arhiivimaterjalide põhjal teame, et 1940. aastal kuulus kogudusele 75,84 ha põllu- ja metsamaad, kirik, õpetajamaja, köstri elamu koos abi-hoonetega, rehi, ait, puukuur, saun, vankrikuur ja kartulikelder. Pastoraadi majade juurde kuuluvates aedades oli 15 õunapuud, 20 marjapõõsast, 20 ploomipuud ja 4 pirnipuud.¹⁵⁶

116. Muhu pastoraat, vaade lääneküljelt, 1936.

117. Leerilapsed pastoraadis õpetaja Kurt Rudolf Schultziga, 1930-ndad.

Sõjajärgsed aastad olid Muhu kirikumõisale saatuslikud – 1940 võõrandati pea kogu maa ning alles jäeti vaid hooned koos ümbritseva maa ja aiamaaga (kokku 3,45 ha). Rahapuudusel oli kogudus sunnitud müüma osa abihooned. Kogudusele kuuluva pastoraadi võttis 1941 täitevkomitee oma käsutusse, selle eest renti tasumata. 1942 rünnakutes sai pastoraat samuti kannatada, purunesid kõik aknad. Aasta lõpuks need siiski klaasiti ja osa hoonest anti rendile postkontorile, telefonikeskjaamale ja vallavalitsusele. Koguduse kasutada jäi esmalt vaid kolm

¹⁵⁵ I. Toomet, EELK Muhu kogudus..., lk 9.

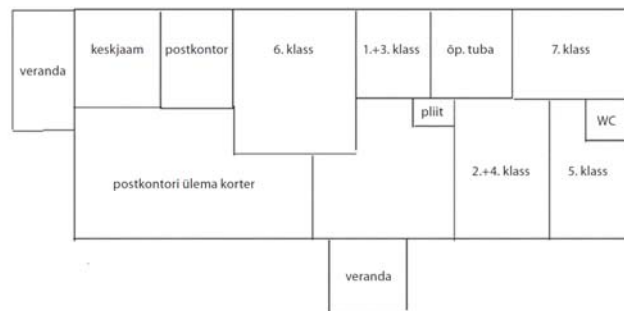
¹⁵⁶ Samas, lk 9.

ruumi, aastaks 1947 vaid üks. Sellest hoolimata oli kogudusel kohustus maja pealt maksta üle jõu käivat tulekindlustusmaksu, mis oli tollase kirikuvastase poliitika üks elluviimismeetmeid. 1948. aastal anti hoone Liiva kooli käsutusse, kuna varasem koolimaja oli hävinud tulekahjus.¹⁵⁷ Sellega lõppes ka koguduse side majaga pikkadeks aastateks. Endiselt töötas tollal koos 4-klassilise kooliga majas sidekontor ja telefonikeskjaam. 1968. aastal püstitati pastoraadi ette massiivne uus koolimaja ning pastoraat hakkas täitma vaid kooli köögi rolli. 1972. aastal ehitati ka kahte maja ühendav koridor.

118. Tööpäev sidekontoris 1950. aastatel.
119. Pastoraadi ruumide kasutus 1954–55.

1973. aastal arvati hoone arhitektuurimälestiste nimistusse (nr 378). See aga ei suutnud ära hoida suuremat lammutustööd, mida nägi ette PI „Kommunaalprojekti“ 1976–1977 koostatud ümberehitusprojekt¹⁵⁸, eesmärgiks pastoraati kooli tööõpetuse klasside ja söökla rajamine. Vajaduse selleks tingis Liiva kooli muutumine 4-klassilisest 8-klassiliseks.¹⁵⁹ Neil aastatel toimunud remondi käigus kaotas hoone suures osa oma ajaloolisest ilmast – muudeti tundmatuseni planeeringut, lammutati korstnad, välisvooder, kaduma läks hulgaliselt arhitektuurselt väärtuslikke detaile nagu karniisid ja puitprofiilid. Vahetati välja kõik ukсед ja aknad.¹⁶⁰ Juba 1976. aastal sekkus ka Vabariiklik Restaureerimisvalitsus, kuid lammutustööd olid selleks hetkeks juba lõpetatud. Ettekirjutustega nõuti hoone planeeringu ning kõigi arhitektuursete detailide taastamist algse eeskujul, kuid kõik püüdlused selleks põrkusid Kingissepa Rajooni TSN TK Sotsiaal-Kultuuriliste ja Kommunaalobjektide Ehituse Osakonna vastuseisule.¹⁶¹ Koolimaja ehitus teostati seega projekti järgides, suuremat numbrit tegemata

¹⁵⁷ I. Toomet, EELK Muhu kogudus..., lk 9.

¹⁵⁸ Samas, lk 9.

¹⁵⁹ MKA, VLAKV.1.7: Muhu pastoraadi peahoone. Arhitektuurimälestise pass, 1983.

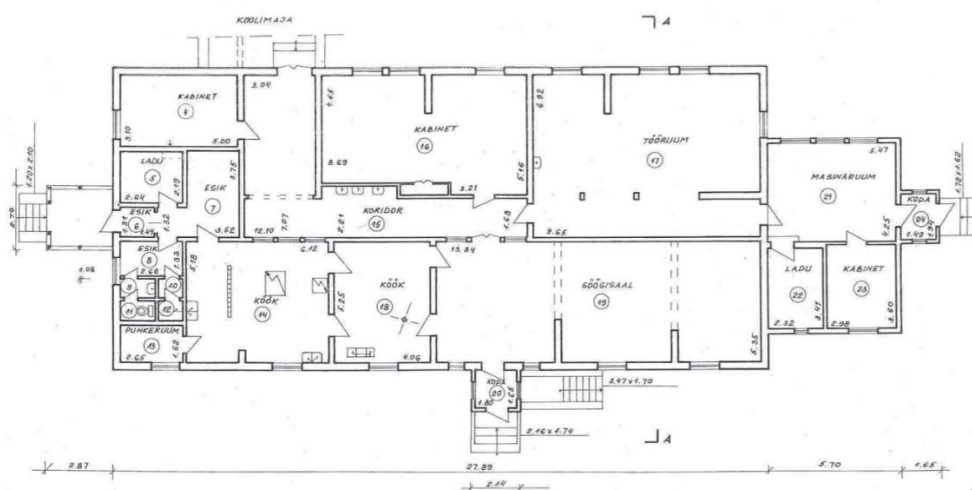
¹⁶⁰ Meie kooli naabermaja – Muhu pastoraat: Muhu Põhikooli 8. klassi kodu-uurimuslik rühmatöö. Juh Anu Kabur, toim Kadri Tüür. Saaremaa: Muhu Pärandikool, 2017, lk 22.

¹⁶¹ MKA, VLAKV.1.7: Muhu pastoraadi peahoone. Arhitektuurimälestise pass, 1983.

¹⁶¹ MKA, ERA.5071.1.103: Muhu pastoraadi peahoone. Kirjavahetus, 1976–1977.

Restaureerimisvalitsuse protestidest. Sellisena kasutati maja koolina veel kaks järgnevat aastakümnet.

1993. aastal esitas kogudus taotluse kiriku, pastoraadi ja palvemaja tagastamiseks. Pastoraadihoones oli sel ajal koguduse kasutada vaid üks 9-ruutmeetiline tuba. Sellest hoolimata lõpetas kool tegevuse pastoraadis (seoses Liiva koolimaja ümberehitusprojekti ja renoveerimisega) alles 2000. aastal ning 2002. aastal tagastati hoone täielikult Muhu Katariina kogudusele.¹⁶² See samm jättis nüüdsest pastoraadi ilma küttega ja veeta ning vana maja jäi mitmeteks aastateks unarusse.¹⁶³

120. Pastoraadi planeering koolimajana, mõõdistusjoonis 2000. a.

Olles kaotanud küll palju ajalooliselt väärtuslikku, on pastoraadimajal siiski oluline osa mitme põlvkonna muhulaste mälu – eredalt on meelde jäänud ühised nõudepesemised sööklas, lasketiir pioneeritoas, tunglemine postijaama leti ääres jm. Mitmeid aastaid oli pastoraadis asuv söökla ka kooli suurim ruum – seal toimusid aktused ja peod, samuti said ruume kasutada teised muhulased pikalaua- ja jõulupidudeks.

Muhu pastoraadi kompleks (sh peahoone, park, piirdemüürid, tall, ait) on ehitismälestisena kaitse all alates 1999. aastast. Kultuuripärandi aastast 2013 innustust saades asutati veel samal aastal MTÜ Muhu Pärandikool, eesmärgiga taastada pastoraat muuseumina ja Muhu kultuuri tutvustamise keskusena.

Tänu koguduse ja Pärandikooli heale koostööle ning projektijuht Inna Ligi tegevusele saadi mitmel järgneval aastal toetust hoone restaureerimisprojekti koostamiseks ning katuse vahetuseks. 2016 viidigi suurprojekt ellu – majale rajati kaks uut korstnat (vanad lammutati),

¹⁶² I. Toomet, EELK Muhu kogudus..., lk 68.

¹⁶³ Meie kooli naabermaja..., lk 23.

toestati katuskonstruktsiooni, katusekate vahetati S-kivi vastu, rajati pööningule käigutee ja paigaldati pööninguluuk. Järgnevatel aastatel on hoones Pärandikooli eestvõtmisel suviti toimunud restaureerimisalased tööd, mille käigus on viimistletud enamuse hoone aknaid ja osad siseuksed, paar ruumi on roomatiga soojustatud ning krohvitud.

EELK Muhu Katariina koguduse ja MTÜ Muhu Pärandikool koostöös on kavas osa pastoraadist restaureerida juba 2019. aastaks. Käesoleva magistritöö lisana on autor koostanud Muhu pastoraadi sisekujunduse eskiisprojekti, millega pakutakse välja lahendus pastoraadi kasutamiseks ja siseruumide taastamiseks. Esikiisprojekti eesmärgiks on pakkuda hoonele terviklik logistiline ning stiililine lahendus, mis on loodetavasti omanikule abiks edasiste tööde kavandamisel ja elluviimisel.

121–123. Muhu pastoraat 2018 - peahoone, talli müürid, renoveeritud ait.

124–126. Pastoraadi sisevaated 2018.

Kokkuvõte

Endised pastoraadihooned on tänapäeva vaikse maakoha maastikus enamasti pea märkamatud. Neid ei ümbrise kena ja korrastatud park, peahoone ees ei näe enam esinduslikku haljastust, sissesõiduteed ega väljakut. Uute, lisandunud hoonete mahud sageli kas varjutavad või lausa neelavad vana pastoraadihoone. Oma enamasti tagasihoidliku välimusega ei paista vana kirikumõisa hoone ka eriti silma ning tihti peab ka kohalik kogukond neid maju just koolimajaks või haiglaks, millisena nad on täitnud oma rolli viimased aastakümned. Tagastatud pastoraadihoonele lisaks tuleb kogudusel hea seista ka kiriku korrastamise eest ning enamaks vahendeid ei piisagi. On ju see ka võimatu ettevõtmine – kui varasemalt seisis pastoraadi ehituse ja korrashoiu taga kogu kihelkond koos rüütlimõisate ja talupoegade, siis nüüd peab sellega hakkama saama väike maakogudus ja kirikuõpetaja isiklikult. Paremas olukorras on vaid hooned, kus on antud hoonele pikemaks ajaks rentnik (nt muuseum, kool vms) ning töödega paneb õla alla vald või Muinsuskaitseamet.

Töös koostatud statistika abil jõuab ehmatavate tulemusteni – paljud hooned on kasutamata ja avariilised, kuid puudub rahastus edasiste tööde kavandamiseks. Suuremateks probleemideks on pastoraatide omanikud märkinud küttesüsteemide puudumist, fassaadide korrahoidu ning puuduslikku siseviimistlust, mis takistab hoone otstarbekat kasutamist. Enamiku hoonete puhul on senine praktika lapp-lapi-peal stiilis, mis ei saa tagada hoonete jätkusuutlikku tulevikku ega takistada nende hääbumist. Vaid üksikud õnnelikud on endale saanud lubada kas katuse vahetust või fassaadide remonti ning rääkida saab vaid üksikutest tervikliku hoone restaureerimistest. Pastoraadid on seega oluliselt erinevas olukorras meie esindusmõisatest ning arhitektuurimälestistest ehk kõige kaitsetumad.

Seetõttu ei saa teha üldistavaid kokkuvõtteid ka majade stiililisest lahendusest ning võtetest. Kõik meie pastoraadid on viimase sajandi jooksul erinevatest rollides kaotanud enamuse oma väärtuslikku sisu ja rääkida saab vaid üksikutest pastoraatidele omastest detailidest, nagu talalae, laudpõrandad või tahveluksed, õnneks on säilinud ka mõned algsed ahjud.

Hoonete paremale säilimisele võika aidata kaasa parem koostöö kohaliku omavalitsusega, et leida viise pastoraadihoonete paremaks rakendamiseks. Veel ei nähta ka potentsiaali muuseumide ja külastuskeskuste rajamises, kuigi paljudes maakohtades leiduks seoseid Eestile oluliste kultuuritegelaste või ajaloosündmustega. Pastoraadihoonete edukaks taastamiseks oleks eelkõige vaja leida head ideed ja seejärel ka korralikku teostust. Samuti on koostöö kahjuks väga vähene meie paljude heade projekteerijatega, kes saaks olla abiks mitte ainult hoonete visuaalse pildi loomisel, vaid paljuski ka sisu ja otstarbe kujundamisel.

Ehitismälestiseks on nimetatud Eesti pastoraatidest üle poole ehk 41 hoonet. Vastukajana pastoraatide kasutajatelt on see asjaolu pigem takistuseks hoonete taastamisel. Olles oluliseks kogukonna keskuseks, võiks pastoraatide puhul erandina kaaluda võimalust viia läbi ehitus- ja viimistlustöid talgute või töötubadena kohapealsete inimeste abiga, kellest paljudel on selleks kogemused ja piisav pädevus olemas. See oleks üks võimalus tutvustada elanikele kohaajalugu ja muuta suhtumist pastoraati kui kogukonna ühisesse kodusse. Selline mõtteviis aitaks muuta ka meile pika aja vältel sisse harjunud tarbijale omast suhtumist ning vähest vajadust ise panustada. Samuti on selleks, et muinsus säiliks, hea teda ka veidi kaasajastada – rajada tänapäevased pesuvõimalused, küttesüsteemi jne.

Siiski on kaitse all olevatel hoonetel palju enam säilimislootust, sest alates hoonete tagastamisest kogudustele on erinevatel põhjustel mitmed pastoraadid ka lammutatud või tundmatuseni ümber ehitatud.

Seni on suuremad renoveerimistöid teostatud meie pastoraatides põhiliselt välisrahastuse abiga (Leader programm, sõpruskogudused). Seetõttu on paremas olukorras hooned, kus kirikuõpetaja elab kohapeal ja on võtnud oma südameasjaks maja korrastamise, projektide kirjutamise ning ehitustööde korraldamise. Muutunud on tänapäeval koguduse mõiste – kadunud on paiksed inimesed. Seetõttu ei tunta kahjuks ühist vastutust kogudusemaja käekäigu eest. Pastoraat on täna koduks vaid kümnekonnale kirikuõpetajale. Kui aga hoonel pole kindlat peremeest, ei saa ka tagada tema toimetulekut ja ellujäämist.

Antud töö teema pakub veel palju võimalusi edasiseks uurimiseks. Kaardistamata on pastoraadi abihooned ning huvitavaid leide pakuks kahtlemata pastoraatides veel säilinud väärtuslike arhitektuuridetailide inventeerimine. Meie pastoraadihoonete säilimisse annaks panuse, kui suhtuksime neisse veidi teisiti kui lihtsalt ühte vanasse majja – teadvustaksime neid ka kultuurilooliselt olulise objektina ning panustaksime ühiselt sellesse, et need vähesed meieni säilinud hooned elujõulistena taastada.¹⁶⁴

---

¹⁶⁴ Peatüki koostamisel on kasutatud mõtteid kohtumistest Kursi, Räpina ja Järva-Jaani õpetajatega.

Summary

The history, condition and appreciation of parsonages.

A proposal for the use of the Muhu parsonage and the renovation of its interiors.

Kaisa Lensen

For many centuries Estonia was divided into 106 parishes which centred around the church together with the church manor. The main building of the church manor, the parsonage, served as the home for the pastor together with his family and servants. It also served as an important centre for both the landlords and peasants. This thesis provides an overview of the origin and development of church manors in Estonia, as well as of the reasons for their disappearance and the current condition of the buildings. The aim of the thesis is to draw attention to these valuable and endangered buildings, the existence of which the local people often do not appreciate and the history and role of which we know regretfully little about.

Most buildings of church manors preserved in Estonia originate from the 18–19th century, since earlier buildings have been mainly destroyed due to wars. Initially, the buildings had a rather archaic structure but over time the ambition to look more presentable increased. Compared to big manors, for a long time parsonages remained faithful to the traditional, so-called old Baltic (in German, *urbaltisch*) way of construction where mantel chimneys usually formed the centre of the one-storey oblong building and the building had a half-hipped roof made of straw or wood. The simple facade was decorated by windows with small panes of glass and hatches. The house was surrounded by a nice park and garden. The houses got more decor during the period of historicism in the second half of the 19th century when verandas were added to most buildings and the rooms were decorated by wallpapers.

The disappearance of church manors and the leaving of pastors from parsonages can be explained first by the land reform started after the establishment of the Republic of Estonia, by which in 1919 the property rights for land were taken away from the church manors. Most land was divided into farms and only a small stretch of land was left around the parsonage which made it impossible to manage the manor. That led to many German pastors leaving for their home country or moving into towns. This could be considered as the end of the era of church manors. In the same year, the division of the country into parishes ended and the country was divided into rural municipalities. Thus, the parsonage no longer served as the community centre.

Village halls and other centres started to be established. The final blow to the parsonages was given by WWII in 1940–1944 during which Estonia became the member of the Soviet Union. Due to the anti-church policy, most pastors left the country and the parsonages were nationalised. Most parsonages started to be used as schools, hospitals, village halls or apartments. However, many remained empty after the army left and they dilapidated. During that time, many buildings that had still preserved lost their valuable interior and grandeur characteristic of manor houses. The importance of parsonages as architecturally valuable buildings started to be acknowledged only in the 1970s when most of the manor houses in Estonia were surveyed and inspection reports were compiled about them. This information is up till today an invaluable source of information for assessing the condition of the buildings. A major change in the ownership issues of parsonages happened in 1992, when after the restoration of the Republic of Estonia, it was decided during the ownership reform to return the buildings to their legal owners, i.e. the congregations of the Estonian Evangelical Lutheran Church (EELC). After that, the congregations had to face difficult decisions as to what to do with the large buildings that needed major renovations. In many of the rectories buildings, there were still schools or they had been divided into apartments. Several congregations decided to sell the parsonage or give it up. It can be said that the issues regarding the ownership and use of parsonages have not been finally solved yet.

With the establishment of the National Heritage Board in 1993, the registration of valuable buildings was started as well as the review of the earlier lists of designated buildings. In 1998–1999, 41 main buildings of parsonages were listed. Thirty-four buildings remained out of the list and 31 can be considered destroyed.

During the last 27 years, since the buildings were returned to congregations, they have been restored only minimally and many are still in critical condition. The small congregation in the countryside does not usually have the resources to repair the building, even less so to renovate it completely. Major work has been done in places which have received external funding either from the LEADER project or from fellow congregations, mostly from Finland, Sweden or Germany. The National Heritage Board can help with emergency repairs, but there is not enough funding for everyone who needs it. The buildings where the pastor lives in are in better condition; however, there are only around ten such parsonages, according to the survey conducted by the author of the thesis. Other most common ways of using parsonages nowadays include them being used as the office of the congregation or the church in the wintertime, as halls for having various events in, as confirmation schools. Some buildings also offer

accommodation and the possibility to rent the rooms. However, in many parsonages not the whole building is in use and more than ten are currently not used at all.

There have been regrettably few architectural projects and interior design projects concerning parsonages in the last decades. Most major plans have not been realized due to the lack of resources. Unfortunately, designated buildings are still seen as local property and local authorities do not see the reason or potential for helping out with major work, even though a building restored thoroughly and in a contemporary manner together with its surroundings would serve as a visitor attraction for the whole rural municipality.

The current thesis offers a potential way to renovate and start using buildings that are currently empty, based on the example of the interior design project of Muhu parsonage. The building belongs to the Muhu congregation of the EELC, and one part of the building has been given for use to the non-profit organisation Muhu Pärantikool, who plans to renovate part of the rooms already this year. The aim is to restore the building via various workshops, including also the local community. It is planned to have a book store and seminar rooms introducing linguistic and architectural heritage in Muhu. One part of the main floor is planned to be restored as a parsonage, introducing thus the history of the building to both local people and tourists. By building the attic, a contemporary room will be created for various workshops and other events. Getting a new roof and repairing the rooms has been made possible only thanks to good cooperation of the congregation, local authorities and the designers. The plan to renovate the park and create a flower garden serves as an example of the landscape architecture of the parsonage. It will definitely draw attention and contribute to the further restoration of the building. It will hopefully also increase the interest in the future of all our parsonages.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Muinsuskaitseameti arhiiv (MKA)

MKA, ERA.T-76.1.13104: Kuusalu vald, Kuusalu pastoraat. Ehitusajalooline õiend. Koost Anne Lass, 1991.

MKA, ERA.5025.2.13840: Kuusalu kiriku pastoraat. Pastoraadi peahoone muinsuskaitse eritingimused põlengu järgseteks taastamistöödeks. Aleksander Skolimowski, 2014.

MKA, ERA.5071.1.41: Kuusalu pastoraadi peahoone. Kirjavahetus. 1979–1992.

MKA, ERA.5025.2.16519: Viru-Nigula pastoraadi peahoone. Muinsuskaitse eritingimused projekti koostamiseks. Naagel Ehitus OÜ, Leho-Toomas Tomps, 2017.

MKA, ERA.5025.2.1904: Viru-Nigula pastoraadi hoone. Avariis kokkuvarisenud veranda restaureerimise tööprojekt. Väliuuringute programm hoone restaureerimisprojekti koostamiseks. Fredi Tomps, 2003.

MKA, ERA.5025.2.11058: Viru-Nigula pastoraadi peahoone. Välisviimistluse põhiprojekt. AB Katrin Etverk. Katrin Etverk, 2010.

MKA, ERA.5025.2.17464: Pärnu Elisabeti koguduse pastoraadi peahoone, kus aastail 1809–1846 elas J. H. Rosenplänter. Muinsuskaitse eritingimused ehitus- ja restaureerimisprojekti koostamiseks. Arc Projekt, 2017.

MKA, ERA.5025.2.16868: Pärnu Elisabeti koguduse pastoraadi peahoone, kus aastail 1809–1846 elas J. H. Rosenplänter. Hoone kandekonstruktsioonide seestpoolt avamise aruanne. OÜ Marksi Maja, 2017.

MKA, ERA.5025.2.17510: Pärnu Elisabeti koguduse pastoraadi peahoone, kus aastail 1809–1846 elas J. H. Rosenplänter. Restaureerimise põhiprojekt. OÜ Marksi Maja, Agu Roht, P. Torop, 2018.

MKA, ERA.5025.2.14624: Kursi pastoraadi peahoone ja köstrimaja (valitsejamaja) muinsuskaitse eritingimused hoonete konserveerimis- ja restaureerimistöödeks ning kohandamiseks pastoraadi muuseumiks. Muinsuskaitseamet, Mart Siilivask, 2008.

MKA, ERA.5025.2.11622 : Kaarma pastoraadi peahoone teenijate tiib. Muinsuskaitse eritingimused. Rändmeister OÜ, 2003.

MKA, ERA.T-76.1.14298: Kaarma pastoraat, keldri ülesmõõtmised. AS Vanad kirikud, Tõnu Parmakson. 1993.

MKA. ERA.5025.2.4153: Kaarma pastoraadi peahoone. Monoliitsest raudbetoonist vahelae lammutamise ja uue konstruktsiooni rajamise põhiprojekt. Heino Uuetalu, 2008.

MKA, ERA.5025.2.13913: Muhu pastoraadi peahoone. Muinsuskaitse eritingimused restaureerimistöödeks. Muinsuskaitseamet, Madis Tuuder, 2011.

MKA, VLAKV.1.7: Muhu pastoraadi peahoone. Arhitektuurimälestise pass. Liivi Künnapu, 1983.

MKA, ERA.5071.1.103: Muhu pastoraadi peahoone. Kirjavahetus, 1976–1977.

MKA, ERA.5025.2.15223: Reigi pastoraadi peahoone (nr. 23470), restaureerimise põhiprojekt. Köide I. Arhitektuur-ehituslik osa. Dagopen OÜ Projektbüroo, autorid J. Rohusaar, T. Stomma, M. Viirand, 2009.

MKA, ERA.5025.2.13144: Keila pastoraadi interjööriuuringud. Mõisaprojekt OÜ, 2012.

MKA, ERA.5025.2.16713: Kuusalu kiriku pastoraadi peahoone. Arhitektuur-ehituslik põhiprojekt 1. korruse ja keldri põlengu järgseteks taastamistöödeks. A&T Arhitektid OÜ, A. Skolimowski, A. Talumets, 2016.

MKA, ERA.T-76.1.10180: Kaarma pastoraat. Köide "A". Arhitektuursed tööjoonised. Arhitektuuribüroo Vanad Kirikud, T. Parmakson, 1991-1994.

Rahvusarhiiv (RA)

EAA.1.2.C-I-51 : Guttnäs By på NuckÖen Och desz Pastorat tillhörig, 1690.

EAA.1.2.C-III-17 : Jegelecht Gods och Pastorat. Jöelähtme pastoraat, 1692.

EAA.1205.1.207 : Võnnu pastoraat, pastoraadi joonistus ja uus ehitusplaan, 1826.

EAA.1213.1.202 : Pastoraadi elamu ning Tari Tamme heinamaa plaanid, 1829.

EAA.3724.4.119 : Special-Charte von dem im Ehstländischen Gouvernement und Süd-Harrieschen Districte belegenen privaten Pastorathe Kosch, 1849.

EAA.1251.1.97 : Geometrische Feldcharte mit dem zum Pastorath Fickel gehörigen Gesinden, 1832.

EAA.3724.4.40 : Special Chartre von den Ländereien des Pastorates Joerden, 1847.

EAA.1423.1.132.6 : Pastor Daniel Burchard Lemm koos perekonnaga, 1900.

EAA.1216.1.139 : Kuusalu pastoraat, 1883.

Eesti Ajaloomuuseum (AM)

AM F 22281 : Pastor Ahrens abikaasa ja tütrega, 1860-ndad.

AM F 20411 : Kuusalu kirikuõpetaja Karl Ney teenijaskond, vahemik 1904-1917.

Eesti Arhitektuurimuuseum (EAM)

EAM Fk 9105 : Järva-Peetri pastoraat, 1980-ndad.

EAM Fk 9115 : Järva-Jaani pastoraat, 1986.

Eesti Rahva Muuseum (ERM)

ERM Fk 887:451 : Vigala kirikla.

ERM Fk 887:1015: Saal Paide kiriklas, 1886-1924.

ERM Fk 447:54 : Kihelkonna pastoraat, 1895.

ERM Fk 2980:48 : Kodavere kirikla, 1989.

Filmiarhiiv (EFA)

EFA.554.0.182547 : Hageri pastoraat, 1937.

Harjumaa Muuseum (HMK)

HMK _ F 6936 : Keila pastoraat, 1923.

HMK _ F 848 : Kanepi kirikumõis, 1920-1930.

Herder Insituut Marburg fotoarhiiv (HI)

HI, nr. 227018 : Pastorat Kirrefer. Kirbla pastoraat.

HI, nr. 227791 : Pastorat Oberpahlen, Põltsamaa pastoraat.

HI, nr. 227018 : Pastorat Kirrefer.

HI, nr. 227757 : Interieur im Pastorat Nuckö.

HI, nr. 135200 : Interieur aus dem Pastorat (?) Karmel im Burgmuseum Arensburg.

Hiiumaa Muuseumid (HKM)

HKM Fp 882:33 F 4192 : Reigi pastoraat, postkaart 1904.

Läti Rahvusarhiiv (LVVA)

LVVA.6828.3.420 : Muhu pastoraadi ehitusplaan, 1832.

Muhu Muuseum (JSM)

JSM F 300:35 F : Muhu pastoraat.

Rannarootsi Muuseum (RrM)

RrM F 915 F : Noarootsi kirikla.

Tartu Ülikooli raamatukogu (UT)

UT, nr. 40197 : Põlva Maarja kiriku pastoraadi välisvaade, 1938.

UT, nr. 40113 : Mustjala pastoraat, 1923.

Valga Muuseum (VaM)

VaM F. 865:2 : Karula kirik ja pastoraat, postkaart.

Viljandi Muuseum (VM)

VM VMF 382:16 F : Halliste pastoraadi varemed, u 1960.

Virumaa Muuseumid (RM)

RM F 100:849 : Muhu pastoraat, 1936.

Käsikirjad

Pastor Georg Martin Knüpfferi lapsepõlve mälestusi Väike-Maarja pastoraadist ja kihelkonnast 1850-ndatel aastatel. Käsikiri Väike-Maarja Muuseumis.

Lõputööd

Alatalu, Riin. Muinsuskaitse siirdeühiskonnas 1986–2002: rahvuslikust südametunnistusest Eesti NSV-s omaniku ahistajaks Eesti Vabariigis. Doktoritöö. Eesti Kunstiakadeemia, 2012.

Kurik, Katrin. Pastoraat Eestis. Identiteet ja arhitektuur. Bakalaureusetöö. Eesti Kunstiakademia, 1999.

Kalm, Merili. Eesti Evangeelse Luterliku kiriku koguduste rahastamine ja majanduslik toimetulek. Bakalaureusetöö. Tallinna Tehnikaülikool, 2015.

Toomet, Illimar. EELK Muhu kogudus aastatel 1940–1994. Diplomitöö. EELK Usuteaduse Instituut. Pöide, 1998.

Kirjandus

Andresen, Andres. Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal 1710–1832. Tartu: Tartu Ülikool, 1997.

Aschenbrenner, Cord. Pastoraat: ühe baltisaksa suguvõsa lugu. Tallinn: Argo, 2017.

Hein, Ants. Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini. Tallinn: Hattorpe 2003.

Laaman, Eduard. Eesti iseseisvuse sünn. 4 kd. Tartu: Loodus, 1936.

Lattik, Jaan. Viljandi kirikumõis kõneleb. Vadstena: Orto, 1948.

Maiste, Juhan. Eestimaa mõisad. Tallinn: Kunst, 1996.

Maiste, Juhan. Mõisaarhitektuuri inventeerimise algus. – Ehitus ja Arhitektuur 1978, nr 2, lk 14–18.

Nelis, Hannes. EELK Kaarma kogudus aastatel 1940–1993. Kaarma, 1999.

Praust, Valdo. Võrumaa mõisad. Tallinn : Tänapäev, 2012.

Remmel, Atko. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990: tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.

Ränk, Gustav. Müüt ja ajalugu. Tartu: Ilmamaa, 2000.

Suuder, Olev. Inventory of manors – future of the past. – Baltic Journal of Art History 2011/2012: Helmi Üprus 100, lk 77–86.

Veem, Konrad. Eesti vaba rahvakirik: dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat, 1988.

Jõelähtme kirik ja kogudus 18. sajandi esimesel poolel : pastor Heinrich Christopher Wrede ja tema ametijärglaste kroonikamärkmed = Kirche und Gemeinde von Jegelecht in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts : Chronikalische Nachrichten von Pastor Heinrich Christopher Wrede und seinen Amtsnachfolgern. Tallinn : Muinsuskaitseamet, 2006.

Eesti Ajalugu II. Toim Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, 2012.

Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Toim Sulev Vahtre. Tartu : Ilmamaa, 2005.

Eesti arhitektuur. 2, Läänemaa. Saaremaa. Hiiumaa. Pärnumaa. Viljandimaa. Toim. Villem Raam. Tallinn : Valgus 1996.

Eesti arhitektuur. 3, Harjumaa. Järvamaa. Raplamaa. Lääne-Virumaa, Ida-Virumaa. Toim. Villem Raam. Tallinn : Valgus 1997.

Eesti kiriku- ja religioonilugu. Toim Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018.

Eesti mõisad / Eesti Ajalooarhiiv. Toim Tiit Rosenberg, Tiiu Oja, Sulev Vahtre. Tallinn: Olion, 1994.

Eesti rahva ajalugu. Toim Juhan Libe jt. 3 kd. Tartu: Loodus, 1933.

Mõisast kooliks: Eesti mõisakoolide teejuht = From the upper class to classrooms: a guidebook to Estonia's manor schools. Koost Pille Epner. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2015.

Kirik keset küla: koguduse ja kohaliku omavalitsuse koostöö.: Teatmik. Koost Ingmar Kurg, Raivo Linnas, Avo Üprus. Tallinn: Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Diakoonia- ja ühiskonnatöö Talitus, 2012

Meie kooli naabermaja – Muhu pastoraat: Muhu Põhikooli 8. klassi kodu-uurimuslik rühmatöö. Juh Anu Kabur, toim Kadri Tüür. Saaremaa: Muhu Pärandikool, 2017.

Tori kihelkonnakiriku kroonika: 17. sajand – 20. sajandi I pool = Die Chronik des Kirchspiels Torgel. Tori: Randivälja Külaselts, 2015.

Internetiallikad

Aljas, Riin. Muuseumides pole kindlustatud ükski maal.– Eesti Päevaleht, 26.04.2014.
<http://epl.delfi.ee/news/eesti/muuseumides-pole-kindlustatud-ükski-maal?id=68551829>
(vaadatud 15.04.2019)

Jürgenstein, Lea. Suvistest töödest Kursi pastoraadis ja kirikus.
<http://www.eelk.ee/~ltund/postimees/post107.html> (vaadatud 14.04.2019)

Kann, Tõnu. Katusepaikamine ei muutnud arhitektuurimälestist ilusamaks. – Pärnu Postimees, 4.03.2014. <https://parnu.postimees.ee/2715590/katusepaikamine-ei-muutnud-arhitektuurimalestist-ilusamaks> (vaadatud 14.04.2019)

Klaas, Eva. Viru-Nigula pastoraat ärkas uude ellu. – Virumaa Teataja, 14.11.2006.
<https://virumaateataja.postimees.ee/2293749/viru-nigula-pastoraat-arkas-uude-ellu> (vaadatud 14.04.2019)

Kuddo, Arvo. Omandireformi okkiline rada. – Eesti Üürnike Liidu koduleht, 22.09.2009.
<http://www.kodueest.ee/Omandireformi-okkiline-rada> (vaadatud 15.04.2019)

Luik, Madis. Video. Kulla leerimaja korrastamine jõudis lõpule. – Sakala, 02.08.2017.
<https://sakala.postimees.ee/4198253/video-kulla-leerimaja-korrastamine-joudis-lopule>
(vaadatud 14.04.2019)

Lääne, Tiit. Peapiiskop Urmas Viilma käis Torma koguduses sinodil. – Vooremaa, 15.03.2018. <https://www.vooremaa.ee/peapiiskop-urmas-viilma-kais-torma-koguduses-sinodil/> (vaadatud 11.03.2019)

Masing, Kadri. Virumaa Muuseumid avab Viru-Nigula pastoraadi. – Eesti Päevaleht, 30.10.2006. <http://epl.delfi.ee/news/kultuur/virumaa-muuseumid-avab-viru-nigula-pastoraadi?id=51062214> (vaadatud 14.04.2019)

Mihelson, Helen. Kangro, Karin. Kuusalu pastoraadihoone hävis tulekahjus. – Postimees, 24.04.2014. <https://www.postimees.ee/2772972/kuusalu-pastoraadihoone-havis-tulekahjus>
(vaadatud 11.03.2019)

Peegel, Mari. Tähelepanek: aarded kirikumõisas. – Eesti Päevaleht, 27.07.2015.
<https://epl.delfi.ee/news/arvamus/tahelepanek-aarded-kirikumoisas?id=71981715>
(vaadatud 15.04.2019)

Paenurm, Mari. Põltsamaa kogudusemaja on hea laagripaik. – Eesti Kirik, 04.05.2011.
<http://www.eestikirik.ee/poltsamaa-kogudusemaja-on-hea-laagripaik/> (vaadatud 14.04.2019)

Pagel, Oliver. Viru-Nigula pastorid olid jõukal järjel. – Eesti Kirik 27.06.2007, <http://www.eestikirik.ee/27-06-kodulugu-viru-nigula-pastorid-olid-joukal-jarjel/> (vaadatud 15.04.2019)

Praust, Valdo. Kihelkondliku haldusjaotuse ülevaade. – Eesti mõisaportaal. <http://www.mois.ee/kihel/kihel.shtml> (vaadatud 15.04.2019)

Pärmann, Silvia. Lihtne luksus Eesti kõige kaunimas vallamajas. – Mood, 21.09.2017. <https://mood.ee/uudis/halliste/>, (vaadatud 14.04.2019)

Raudvassar, Liina. Kursis hoitakse kurss ajaloo säilitamisel. – Eesti Kirik, 19.10.2010. <http://www.eestikirik.ee/kursis-hoitakse-kurss-ajaloo-sailitamisel/> (vaadatud 14.04.2019)

Suurmägi, Marko. Kas Eesti kauneim? Kulla leerimaja püüab preemiat. – Sakala, 27.09.2017. <https://sakala.postimees.ee/6414851/kas-eesti-kauneim-kulla-leerimaja-puuab-preemiat>, (vaadatud 14.04.2019)

Kultuurimälestiste riiklik register, www.register.muinas.ee.

Vikipeedia, et.wikipedia.org.

Vaikla Studio koduleht, www.vaiklastudio.ee.

Palamuse muuseumi koduleht, www.palamusemuuseum.ee.

Seaduandlikud dokumendid

Eesti Vabariigi omandireformi aluste seadus, vastu võetud 13.06.1991. <https://www.riigiteataja.ee/akt/12997538> (vaadatud 15.04.2019)

Vestlused

Vestlus õpetaja Sulev Sovaga, Kursil, 29.10.2018. Märkmed autori valduses.

Vestlus õpetaja Jaanus Jalakasega, Kuusalus, 21.02.2019. Märkmed autori valduses.

Vestlus õpetaja Hannes Nelisega, Kaarmas, 23.02.2019. Märkmed autori valduses.

Vestlus õpetaja Katrin-Helena Melderiga, Järva-Jaanis, 27.02.2019. Märkmed autori valduses.

Vestlus õpetaja Urmas Nageliga, Räpinas, 1.03.2019. Märkmed autori valduses.

Illustratsioonide loetelu

1. Noarootsi pastoraadi valdused, 1690. – EAA.1.2.C-I-51 (Rahvusrhiiv): Guttnäs By på NuckÖen Och desz Pastorat tillhörig. (*kõik töös märgitud kaardid on leitavad www.ra.ee/fotis*).
2. Jõelähtme pastoraat, 1692. – EAA.1.2.C-III-17 (Rahvusrhiiv): Jegelecht Gods och Pastorat.
3. Võnnu pastoraat, 1826. – EAA.1205.1.207 (Rahvusrhiiv): Võnnu pastoraat (joonis).
4. Põlva Maarja kiriku pastoraadi välisvaade, 1938. – Tartu Ülikooli raamatukogu kunstiajalooline fotokogu, 4714. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/40197>, (*vaadatud 13.04.2019*).
5. Noarootsi kirikla. – RrM F 915 F (Rannarootsi Muuseum). <https://www.muis.ee/museaalview/425060>, (*vaadatud 13.04.2019*).
6. Muhu pastoraat. – JSM F 300:35 F (Muhu Muuseum). <https://www.muis.ee/museaalview/1662248>, (*vaadatud 13.04.2019*).
7. Autori joonis. – Koostamise aluseks on kasutatud Peetri pastoraadi plaaniskeemi: Eesti Arhitektuur 3. Tallinn: Valgus 1997, lk 87.
8. Järva-Peetri pastoraat, 1980-ndad. – EAM Fk 9105 (Eesti Arhitektuurimuseum). <https://www.muis.ee/museaalview/2635813>, (*vaadatud 13.04.2019*).
9. Kirbla pastoraat. – foto nr. 227018, Herder-Institut Marburg. Pastorat Kirrefer. Autor: Wolff. https://www.herder-institut.de/bildkatalog/index/index?searchfield_parameter=kirrefer&tree%5BTopographie%5D=1&with_picture=1 (*vaadatud 30.04.2019*).
10. Karula pastoraat, fragment postkaardist. – VaM F. 865:2 (Valga Muuseum): Karula kirik ja pastoraat. <https://www.muis.ee/museaalview/1589140>, (*vaadatud 13.04.2019*).
11. Autori joonis. – Koostamise aluseks on kasutatud Reigi pastoraadi plaaniskeemi: Eesti Arhitektuur 2. Tallinn: Valgus 1998, lk 95.
12. Reigi pastoraat, postkaart 1904. – HKM Fp 882:33 F 4192 (Hiiumaa Muuseumid): Fotopostkaart. Reigi pastoraat. <https://www.muis.ee/museaalview/2018044> (*vaadatud 13.04.2019*).
13. Halliste pastoraat, 1800. – Johann Christoph Brotze, "Sammlung verschiedner Liefländischer Monumente." Die Hallistsche Kirche mit dem Pastorate, 1800. University of Latvia Academic Library. <https://et.wikipedia.org/wiki/File:BM08197Am.jpg>, (*vaadatud 13.04.2019*).

- 14.** Ropaži pastoraat (Liivimaa) 1805. – Johann Christoph Brotze, "Sammlung verschiedner Liefländischer Monumente." Das Rodenpoisische Pastorat, 1805. University of Latvia Academic Library. https://et.wikipedia.org/wiki/Ropa%C5%BEi_kirikum%C3%B5is, (vaadatud 13.04.2019).
- 15.** Hageri pastoraat. – EFA.554.0.182547 (Eesti Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Selts): Hageri pastoraat. Kernu vald. 1937. http://www.ra.ee/fotis/index.php/et/photo/view?id=240237&_xr=5cb1ff1a1dbdd, (vaadatud 13.04.2019).
- 16.** Põltsamaa pastoraat. – Foto nr. 227791, Herder-Institut Marburg. Pastorat Oberpahlen, Autor : Wolff. <https://www.herder-institut.de/bildkatalog/index/pic?id=e84271880acfac35a6accbce252c8dc9> (vaadatud 13.04.2019).
- 17.** Keila pastoraat, 1923. – HMK _ F 6936 (Harjumaa Muuseum). Keila pastoraat. 13.6.1923. <https://www.muis.ee/museaalview/2097787>, (vaadatud 13.04.2019).
- 18.** Keila pastoraat, interjäär 1906-1921.– EAA.2264.1.51.28
- 19.** Võnnu pastoraadi joonis. – EAA.1205.1.207 (Rahvusarhiiv): Võnnu pastoraat (joonis), 1826.
- 20.** Jüri pastoraadi projekt. – EAA.1213.1.202 (Rahvusarhiiv): Pastoraadi elamu ning Tari Tamme heinamaa plaanid, 1829.
- 21.** Fragment Kose pastoraadi kaardist, 1849. – EAA.3724.4.119 (Rahvusarhiiv): Special-Charte von dem im Ehstländischen Gouvernement und Süd-Harrieschen Districte belegenen privaten Pastorathe Kosch. www.ra.ee/kaardid.
- 22.** Fragment Vigala pastoraadi kaardist, 1832. – EAA.1251.1.97 (Rahvusarhiiv): Geometrische Feldcharte mit dem zum Pastorath Fickel gehörigen Gesinden. www.ra.ee/kaardid.
- 23.** Fragment Juuru kirikumõisa kaardist, 1847. – EAA.3724.4.40 (Rahvusarhiiv): Special-Charte von den Ländereien des Pastorates Joerden. www.ra.ee/kaardid
- 24.** Pastor Daniel Burchard Lemm koos perekonnaga, 1900. – EAA.1423.1.132.6 (Rahvusarhiiv), http://www.ra.ee/fotis/index.php/et/photo/view?id=203161&_xr=5cb39fc637643 (vaadatud 14.04.2019)
- 25.** Pastor Ahrens abikaasa ja tütreaga, 1860-ndad. – AM F 22281 (Eesti Ajaloomuuseum), <https://www.muis.ee/museaalview/2041599> (vaadatud 14.04.2019)

- 26.** Kuusalu kirikuõpetaja Karl Ney teenijaskond (karjane, kokk, lapsehoidja, köögitüdruk, toateenija ja õpetajaproua kunagine kasvataja), vahemik 1904-1917. – AM F 20411, <https://www.muis.ee/museaalview/2038780> (vaadatud 14.04.2019)
- 27.** Vigala pastoraat. – ERM Fk 887:451 (Eesti Rahva Muuseum): Vigala kirikla (Fickel). Vigala khk. Autor : August Känd. <https://www.muis.ee/museaalview/668624> (vaadatud 14.04.2019)
- 28.** Järva-Madise pastoraat. – Foto nr. 227018, Herder-Institut Marburg. Pastorat Kirrefer. Autor : Wolff. https://www.herder-institut.de/bildkatalog/index/pic?searchfield_parameter=227018&tree%5BTopographie%5D=1&with_picture=1&id=ae551d2922f8ae092c88f259402078d4 (vaadatud 14.04.2019)
- 29.** Järva-Jaani pastoraat 19. sajandi keskel. – Foto : Gebhardite suguvõsa erakogu, EELK Järva-Jaani kogudus.
- 30.** Järva-Jaani pastoraat 1986. – EAM Fk 9115 (Eesti Arhitektuurimuuseum): Järva-Jaani pastoraat, esifassaadi vaade. <https://www.muis.ee/museaalview/2635823> (vaadatud 14.04.2019)
- 31.** Noarootsi pastoraadi interjäär. – Foto nr. 227757, Herder-Institut Marburg. Interieur im Pastorat Nuckö. Autor : Wolff. https://www.herder-institut.de/bildkatalog/index/pic?searchfield_parameter=227018&tree%5BTopographie%5D=1&with_picture=1&id=ae551d2922f8ae092c88f259402078d4 (vaadatud 14.04.2019)
- 32.** Mustjala pastoraat, 1923. – Tartu Ülikooli Raamatukogu, Kunstiajalooline fotokogu, 4714. Autor : Wolff. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/40113> (vaadatud 14.04.2019)
- 33.** Kaarma pastoraadi interjäär. – Foto nr. 135200, Herder-Institut Marburg. Interieur aus dem Pastorat (?) Karmel im Burgmuseum Arensburg. Autor : Wolff. https://www.herder-institut.de/bildkatalog/index/pic?searchfield_parameter=135200&tree%5BTopographie%5D=1&with_picture=1&id=b861adcebbb284b8fdf24151fd12ade9 (vaadatud 14.04.2019)
- 34.** Paide pastoraadi interjäär. – ERM (Eesti Rahva Muuseum) Fk 887:1015: Saal Paide kiriklas, praost Carl Ralli ajal 1886 - 1924. <https://www.muis.ee/museaalview/666260>
<https://www.muis.ee/museaalview/1284999> (vaadatud 14.04.2019)
- 35.** Kanepi pastoraat 1920-30. – HMK _ F 848 (Harjumaa Muuseum): Kanepi kirikumõis. <https://www.muis.ee/museaalview/1284999>, <https://www.muis.ee/museaalview/1284999>, (vaadatud 14.04.2019)
- 36.** Kullamaa pastoraat 1910.– Kullamaa Muuseumi kogu.

- 37.** Nõmme Saksa Lunastaja kiriku pastoraat, 1928. – Kultuurimälestiste Riiklik Register, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=8849>, foto Eero Kangor, 2018. (*vaadatud 14.04.2019*)
- 38.** Avinurme pastoraat. – Autor Uku Praks. http://ee.geoview.info/avinurme_elulaadikeskus_endine_pastoraat_old_parsonage_of_avinurme,37192187p, (*vaadatud 14.04.2019*)
- 39.** Kihelkonna pastoraat 1895. – ERM Fk 447:54 (Eesti Rahva Muuseum). <https://www.muis.ee/museaalview/649113>, (*vaadatud 14.04.2019*)
- 40.** Kaarma pastoraadi peahoone varemed 1983. – VLAKV.1.6 (Muinsuskaitseameti arhiiv): Kaarma pastoraadi peahoone. Arhitektuurimälestise pass. Autor L. Künnapu. <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=archivalmaterial&action=view&id=6383>, (*vaadatud 14.04.2019*)
- 41.** Halliste pastoraadi varemed. – VM VMF 382:16 F (Viljandi Muuseum): foto, Viljandimaa, Halliste pastoraat, varemetes, u 1960?. <https://www.muis.ee/museaalview/2908689> (*vaadatud 14.04.2019*)
- 42.** Kodavere kirikla. – ERM Fk 2980:48 (Eesti Rahva Muuseum), autor Harry Douglas, 1989. <https://www.muis.ee/museaalview/2963921> (*vaadatud 14.04.2019*)
- 43-44.** Pastoraatide ehitusaeg ja materjal. – Autori illustratsioonid.
- 45.** Põltsamaa pastoraat. – M. Paenurm, Põltsamaa kogudusemaja on hea laagripaik. Eesti Kirik, 04.05.2011. <http://www.eestikirik.ee/poltsamaa-kogudusemaja-on-hea-laagripaik/> (*vaadatud 14.04.2019*)
- 46-47.** Valjala pastoraat. – Autori fotod, 2019.
- 48-49.** Pastoraatide kasutusvaldkonnad ja projektid. – Autori illustratsioonid.
- 50-51.** Reigi pastoraat, joonised. – ERA.5025.2.15223 (Muinsuskaitseameti arhiiv): Reigi pastoraadi peahoone (nr. 23470), restaureerimise põhiprojekt. Köide I. Arhitektuur-ehituslik osa. Dagopen OÜ Projektbüroo, autorid J. Rohusaar, T. Stomma, M. Viirand, 2009.
- 52.** O. Lutsu külastuskeskus Palamusel. – Foto Jan Henrik Pärnik. <https://www.palamusemuuseum.ee/> (*vaadatud 14.04.2019*)
- 53.** Kulla leerimaja. – Foto Elmo Riig. Sakala, 27.09.2017. <https://sakala.postimees.ee/6414851/kas-eesti-kauneim-kulla-leerimaja-puuab-preemiat>, (*vaadatud 14.04.2019*)
- 54.** Kulla leerimaja. – Foto Terje Ugandi. Mood, 21.09.2017. <https://mood.ee/uudis/halliste/>, (*vaadatud 14.04.2019*)

- 55.** Kulla leerimaja. – Foto Elmo Riig. Sakala, 02.08.2017.
<https://sakala.postimees.ee/4198253/video-kulla-leerimaja-korrastamine-joudis-lopule>
(vaadatud 14.04.2019)
- 56-58.** Rápina pastoraat. – Autori fotod, 2019.
- 59-66.** Keila pastoraadi interjööriuringud. – ERA.5025.2.13144 (Muinsuskaitseameti arhiiv),
Mõisaprojekt OÜ, 2012.
- 67.** Tööd pastoraatides. – Autori illustratsioon.
- 68.** Näitus Reigi pastoraadis, 2015. – Foto Mari Peegel. Eesti Päevaleht, 27.07.2015.
<https://epl.delfi.ee/news/arvamus/tahelepanek-aarded-kirikumoisas?id=71981715>
(vaadatud 15.04.2019)
- 69.** Kunstiprojekt Kärđlas, 2016. – Foto Vaikla Studio, <http://www.vaiklastudio.ee/long-house/> (vaadatud 15.04.2019)
- 70.** Kuusalu pastoraat, asendiplaan. – Autori joonis.
- 71.** Kuusalu pastoraat, 1.korruse plaan plaan. – Autori joonis. Koostamise aluseks on kasutatud 1883. a. pastoraadi kaarti, EAA.1216.1.139 (Rahvusarhiiv).
- 72.** Kuusalu pastoraat, keldri plaan. – Autori joonis. Koostamise aluseks on kasutatud ERA.5025.2.16713 (Muinsuskaitseameti arhiiv): Kuusalu kiriku pastoraadi peahoone. Arhitektuur-ehituslik Põhiprojekt 1. korruse ja keldri põlengu järgseteks taastamistöodeks, lk 39-40. A&T Arhitektid OÜ, A. Skolimowski, A. Talumets, 2016.
- 73.** Kuusalu pastoraat. – Foto Martin Dremljuga, Eesti Päevaleht, 26.04.2014.
<http://epl.delfi.ee/news/eesti/muuseumides-pole-kindlustatud-ukski-maal?id=68551829>
(vaadatud 15.04.2019)
- 74-78.** Kuusalu pastoraat. – Autori fotod, 2019.
- 79.** Viru-Nigula pastoraat, asendiplaan. – Autori illustratsioon. Koostamise aluseks on kasutatud asendiplaani toimikust ERA.5025.2.16519 (Muinsuskaitseameti arhiiv): Viru-Nigula pastoraadi peahoone. Muinsuskaitse eritingimused projekti koostamiseks. Naagel Ehitus OÜ, L-T. Toms, 2017.
- 80-81.** Viru-Nigula pastoraat, 1.korruse põhiplaani ja keldri plaan. – Autori illustratsioonid. Koostamiseks on kasutatud pastoraadi plaane toimikust ERA.5025.2.16519 (Muinsuskaitseameti arhiiv): Viru-Nigula pastoraadi peahoone. Muinsuskaitse eritingimused projekti koostamiseks. Naagel Ehitus OÜ, L-T. Toms, 2017.
- 82-86.** Viru-Nigula pastoraat. – Autori fotod, 2019.
- 87.** Pärnu pastoraat, asendiplaan. – Autori illustratsioon.

- 88.** Pärnu pastoraat, vaade. – Autori illustratsioon. Koostatud R. Raie rekonstruktsiooni järgi, koopia lisatud köitele ERA.5025.2.17464 (Muinsuskaitseameti arhiiv): Muinsuskaitse eritingimused Pärnu Elisabeti koguduse endise pastoraadihoone ehitus- ja restaureerimisprojekti koostamiseks, lk 31. ARC Projekt OÜ, M. Nõmmemaa, 2017.
- 89-91.** Pärnu pastoraadi projekt. – ERA.5025.2.17510 (Muinsuskaitseameti arhiiv): Pärnu Elisabeti koguduse pastoraadi peahoone, kus aastail 1809-1846 elas J. H. Rosenplänter. Restaureerimise põhiprojekt. Köide I Ehituslik osa. OÜ Marksi Maja, 2018.
- 92-95.** Pärnu pastoraat. – Fotod Antti Aalmaa, 2019.
- 96.** Kursi pastoraadi asendiplaan. – Autori illustratsioon. Koostamiseks on kasutatud Maaameti 1:10 000 alusplaani.
- 97-99.** Kursi pastoraadi plaanid. – Autori illustratsioonid. Plaanide koostamise aluseks on kasutatud ERA.5025.2.14624 (Muinsuskaitseameti arhiiv): Kursi pastoraadi peahoone; Kursi pastoraadi köstrimaja. Muinsuskaitse eritingimused. Muinsuskaitseamet, M. Siilivask, 2008.
- 100.** Kursi pastoraat. – Foto Sille Kink, 2015. Vikipeedia: Kursi kirikumõis.
https://et.wikipedia.org/wiki/Kursi_kirikum%C3%B5is, (vaadatud 15.04.2019)
- 101-105.** Kursi pastoraat. – Autori fotod, 2018.
- 106.** Kaarma pastoraat, asendiplaan. – Autori joonis. Koostamise aluseks on kasutatud asendiplaani toimikust VLAKV.1.7 (Muinsuskaitseameti arhiiv): Muhu pastoraadi peahoone. Arhitektuurimälestise pass, L. Künnapu, 1983.
- 107-108.** Kaarma pastoraat, 1.korruse plaan ja keldri plaan. – Autori joonised. Koostamise aluseks on võetud joonised köitest ERA.T-76.1.10180 (Muinsuskaitseameti arhiiv): Kaarma pastoraat. Köide "A". Arhitektuursed tööjoonised. lk 7-8. Arhitektuuribüroo Vanad Kirikud, T. Parmakson, 1991-1994.
- 109-114.** Kaarma pastoraat. – Autori fotod, 2019.
- 115.** Muhu pastoraadi ehitusplaan 1832. – LVVA.6828.3.420 (Läti Rahvusarhiiv).
- 116.** Muhu pastoraat, vaade lääneküljelt, 1936. – RM F 100:849 (Virumaa Muuseumid). Foto C. Sarap, 1936. <https://www.muis.ee/museaalview/952523>, (vaadatud 15.04.2019)
- 117.** Leerilapsed Muhu pastoraadis. – Foto Rein Saksakulmu kogust.
- 118.** Sidekontor Muhu pastoraadis, 1950-ndad. – Foto R. Randviiru kogust, avaldatud raamatus: Meie kooli naabermaja - Muhu pastoraat : Muhu Põhikooli 8. klassi kodu-uurimuslik rühmatöö. Juh. Anu Kabur, toim. Kadri Tüür. Saaremaa: Muhu Pärandikool, 2017, lk 24.
- 119.** Muhu pastoraadi plaan, 1950-ndad. – Plaani koostanud L. Vapper, avaldatud raamatus: Meie kooli naabermaja.... , lk 57.

120. Muhu pastoraadi inventeerimisjoonis 2000.a., avaldatud raamatus: Meie kooli naabermaja..., lk 31.

121-126. Muhu pastoraat. – Autori fotod, 2018.